

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Historisch denken en praktisch handelen vanuit de populaire geschiedschrijving bij Jean Louis Bernhardi (1850-1875)

Gelder, Aarnout van

Citation

Gelder, A. van. (2022). *Historisch denken en praktisch handelen vanuit de populaire geschiedschrijving bij Jean Louis Bernhardi (1850-1875)*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448820>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Historisch denken en
praktisch handelen vanuit
de populaire
geschiedschrijving bij Jean
Louis Bernhardi (1850-
1875)

MA-scriptie Master History, 'Politics,
Culture and National Identities, 1789 to
the present'.

Aarnout van Gelder, s2030195

Begeleider: prof. dr. H. J. Paul.

17979 woorden

30 juni 2022

Inhoud

Inleiding.....	3
Probleemstelling.....	5
Bernhardi en het Réveil in de historiografie	6
Methodologie en primaire bronnen.....	7
Bernhardi's gebruik van het genre van de samenspraak.....	8
Hoofdstuk 1 - 'Daarvoor moet je de geschiedenis maar kennen' – Bernhardi's historische denken	9
1.1 Biografische schets.....	9
1.2 Bernhardi's voorzienigheids geloof en de rol van God in het verloop van de geschiedenis	11
1.3 Het verband tussen verleden en heden	12
1.4 Vooruitgang in de geschiedenis als onderdeel van het historisch denken	13
1.5. Bernhardi's canon van nationale helden en vijanden	13
1.6 Bernhardi's gebruik van historische bronnen	15
1.7 De inspiratiebronnen van Bernhardi's historische denken	17
1.8 Bernhardi's historische denken in de negentiende-eeuwse context.....	19
1.9 Conclusie	19
Hoofdstuk 2 - 'Mij dunkt waarlijk dat er genoeg te doen is': Bernhardi's maatschappelijke en politieke handelen.....	21
2.1 'De heffe des volks': Bernhardi's publiek in sociale en politieke context	21
2.2 Bernhardi en de Aprilbeweging van 1853	22
2.2.1 De Aprilbeweging in context	22
2.2.2 Bernhardi's publicaties binnen de Aprilbeweging.....	24
2.3 Bernhardi's maatschappelijk en politiek handelen na de watersnood van 1861	29
2.3.1 De 'Watersnoodbijbel'	29
2.3.2 Het Oranjeweeshuis in Huizen.	32
2.4 'In niets doen ligt onze kracht': Bernhardi's waardering van praktisch handelen.....	33
2.5 Bernhardi in context: de verhouding met Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper	34
2.6 Conclusie	36
Hoofdstuk 3 – De wijze waarop Bernhardi zijn geschiedvisie overdroeg	38
3.1 Bernhardi als manager van de 'juiste' herinnering van de Nederlandse geschiedenis	38
3.2 Bernhardi's focus op het geschiedenisonderwijs.....	40
3.2.1 Bernhardi's kritiek op het onderwijs in context.....	40
3.2.2 Het verhaal als middel voor het overdragen van historische kennis	42
3.2.3 Bernhardi's historische verhalen voor kinderen	42
3.3 De middelen die Bernhardi gebruikte om zijn visie door te geven	46

3.4 Bernhardi als 'kennismakelaar'	48
3.5 Conclusie	49
Conclusie	50
Bibliografie	55
Primaire bronnen	55
Secundaire literatuur.....	55
Kranten en tijdschriften.....	59
Afbeeldingen	60

Inleiding

Geschiedenisverhalen staan maar zelden op zichzelf. Vaak zijn ze verbonden met een breder wereldbeeld en dienen ze als inspiratiebron voor concreet handelen. Dit bleek duidelijk in de negentiende eeuw. Toen vond een 'historisering' van het wereldbeeld plaats. Deels was dit een reactie op de vele veranderingen die de moderniteit met zich meebracht, bijvoorbeeld wat betreft de industrialisering en rationalisering van de wereld. Als tegenreactie ontstond het historisme, dat de organische historische ontwikkeling en het authentieke karakter van de natie benadrukte. Er ontstond ook een historische cultuur: Er was veel interesse in het verleden en de resultaten van historisch onderzoek werden vertaald naar concrete politiek-maatschappelijke programma's.¹ Verder voltrok zich een nationalisering en democratisering van de geschiedenis. Geschiedenis werd steeds meer de geschiedenis van naties, en werd voor een steeds grotere groep burgers toegankelijk en beschikbaar.²

In de historiografie is deze ontwikkeling beschreven in de serie *Writing the Nation: National Historiographies and the Making of Nation States in 19th and 20th Century Europe*.³ Hierin wordt onder meer een groot aantal voorbeelden gegeven van hoe nationale geschiedschrijvers in de negentiende eeuw probeerden bij te dragen aan de ontwikkeling van de natiestaat waarin ze leefden.⁴ In de negentiende eeuw veroorzaakte het ontstaan van nationale staten de behoefte aan nationale geschiedenissen; een behoefte waarin veel historici graag wilden voorzien. De aandacht voor de nationale geschiedenis leidde tot een sterke groei van het vakgebied van de geschiedenis. Overheden (en historici zelf) zagen de geschiedschrijvers als de opvoeders van de natie: door te vertellen waar de natie 'vandaan kwam' konden ze ook vertellen waar het met de natie naartoe moest. Dit leidde tot een sterk verband tussen een visie op het verleden en het concrete politieke handelen. Geschiedenisverhalen werden een manier om concreet (politiek) handelen te legitimeren.⁵

Aan de verhouding tussen historisch denken en concrete (maatschappelijke en politieke) actie is in de historiografie aandacht besteed door David Carr. Hij onderzoekt hoe historische actoren (met name in de negentiende eeuw) met het verleden omgingen; welke betekenis ze ontleenden aan

¹ S. Berger, *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe* (Writing the Nation Series vol.8) (Basingstoke 2015) 80-113.

² I. Porciani en J. Tollebeek red., *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography* (Writing the Nation Series vol. 2) (Basingstoke 2012) 5-7; M. Mathijssen, 'History Made More Scholarly and Also More Popular: A Nineteenth-Century Paradox', in: J. Maat red., *The Making of the Humanities Vol. III* (Amsterdam 2014) 145-155.

³ S. Berger, C. Conrad en G.P. Marchal red., *Writing the Nation: National Historiographies and the Making of Nation States in 19th and 20th Century Europe* (Basingstoke 2008).

⁴ Berger, *The Past as History*, 140-225.

⁵ S. Berger en C. Lorenz red., *Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Writing the Nation Series vol. 6) (Basingstoke 2010); Zie ook: J.E. Craig, *Scholarship and Nation Building. The Universities of Strasbourg and Alsatian Society 1870-1939* (Chicago 1984).

historische narratieven en hoe deze narratieven gebruikt werden als motivatie voor praktisch handelen. In zijn *Experience and History* stelt Carr dat ook de 'grote' geschiedfilosofieën en de historische wereldbeelden uit de negentiende eeuw vooral praktische ondernemingen waren: ze wilden vanuit het verleden vooruit kijken en een bepaalde toekomst realiseren. Voor het realiseren van die toekomst was concrete actie vereist. Het historische denken inspireerde dus tot het ondernemen van concrete actie.⁶

Voor de Duitse context is deze verhouding tussen historisch denken en politieke actie onder meer beschreven in Georg Iggers' *The German Conception of History*.⁷ Hij beschrijft hoe de meeste negentiende-eeuwse Duitse historici de studie van het verleden niet als doel in zichzelf zagen, maar als een manier om politieke en ethische doelen te bereiken. Bijna alle invloedrijke Duitse historici uit de periode die hij beschrijft waren ook politiek actief.⁸ In de geschiedvisie van deze historici ging politiek engagement niet ten koste van serieus wetenschappelijk historisch onderzoek, maar kwam het er juist uit voort. Geschiedenis was in hun ogen een proces van vooruitgang, en men moest actief aan de slag om deze vooruitgang verder te bewerkstelligen.⁹

In de Nederlandse context is de antirevolutionaire politicus en geschiedschrijver Groen van Prinsterer (1801-1876) een voorbeeld van een intellectueel die historisch denken combineerde met politiek engagement. Jan Schlebusch onderzoekt met behulp van het werk van Carr de politieke en historiografische activiteiten van Groen. Daarin staat het historische narratief dat Groen gebruikte om zijn politieke en maatschappelijke betrokkenheid te motiveren centraal. Groens geschiedschrijving was volgens Schlebusch ook een vorm van politiek engagement. Hij stelt dat het historische narratief van Groen vooral een praktische functie had, en diende om Groens politieke stellingnames te legitimeren.¹⁰

De verhouding tussen historisch denken en praktisch politiek-maatschappelijk handelen is onderzocht op het niveau van de grondleggers van filosofische systemen zoals Hegel. Ook met betrekking tot de geschiedschrijvende academicus en intellectueel met concreet politiek engagement is deze verhouding beschreven. Hiervan is de biografie over de invloedrijke Duitse historicus Heinrich von Treitschke (1834-1896) van Ulrich Langer een voorbeeld, evenals Schlebusch's studie naar Groen

⁶ D. Carr, *Experience and History: Phenomenological Perspectives on the Historical World* (New York 2014) 1-5, 80-92, 134.

⁷ G. Iggers, *The German Conception of History* (Middleton 1983).

⁸ Iggers, *The German Conception of History*, 91. Zie voor de rol van historici als politieke actoren in de negentiende eeuw ook: N. Lenhard-Schramm, *Konstrukteure der Nation: Geschichtswissenschaftler als politische Akteure in Vormärz und Revolution 1848/49* (Münster 2014).

⁹ R. Southard, *Droysen and the Prussian school of History* (Kentucky 2015) 1-9.

¹⁰ J. Schlebusch, *Strategic Narratives. Groen van Prinsterer as Nineteenth-Century Statesman-Historian* (Groningen 2018) 2,3.

van Prinsterer.¹¹ Ook Stefan Berger noemt tal van voorbeelden.¹² Buiten de academie was er echter ook volop interesse voor geschiedenis, bijvoorbeeld onder schoolmeesters en predikanten. Evenals de academici zagen zij geschiedschrijving en geschiedfilosofie vaak als een praktische onderneming, met een concrete betekenis voor eigentijdse debatten. Paul stelt dat in Nederland juist de ‘middlebrow’ intellectuelen als predikanten en schoolmeesters zich tot het genre van de geschiedfilosofie aangetrokken voelden. Zij waren ook belangrijk in het verspreiden van historische kennis richting een breder publiek.¹³

Probleemstelling

In de historiografie is de interesse in geschiedschrijving onder lagere sociale klassen (mensen zonder academische achtergrond of hoger onderwijs) onderbelicht. Hoewel in de *Writing the Nation*-serie af en toe gewezen wordt op het voortdurende bestaan van geschiedschrijving door amateurhistorici, behandelt de serie vooral de academische en institutionele geschiedschrijving. De geschiedschrijvers die besproken worden zijn voor het merendeel academici of intellectuelen.¹⁴ Ook de predikanten en schoolmeesters waarvoor historiografische aandacht is, zijn intellectuelen te noemen.¹⁵ Verder neemt het feit dat hun geschiedschrijving vaak voor een breder publiek bedoeld was niet weg dat de rol van amateurhistorici en leken op het gebied van de geschiedschrijving nog onderbelicht is gebleven, zeker wat betreft de verhouding tussen historisch denken en praktisch politiek-maatschappelijk handelen.¹⁶

Toch was er wel degelijk sprake van geschiedschrijving door leken, en probeerden leken soms ook hun politieke engagement te motiveren met historische argumenten. Dit werpt de vraag op in hoeverre er ook met betrekking tot de populaire geschiedschrijving sprake is van een verband tussen historisch denken en politiek-maatschappelijk handelen. Dit onderzoek probeert deze vraag te beantwoorden aan de hand van een studie naar het verband tussen het historische denken en politiek-maatschappelijke handelen in het werk van Jean Louis Bernhardi (1811-1873).

Bernhardi was een leek die polemisch-populaire publicaties schreef. Hierin verdedigde hij conservatief-protestants gedachtegoed. Zijn maatschappelijke en politieke engagement

¹¹ U. Langer, *Heinrich von Treitschke: Politische Biographie eines deutschen Nationalisten* (Düsseldorf 1998). Zie ook: W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek* (Hilversum 2008).

¹² Berger, *The Past as History*, 140-225.

¹³ H. Paul, ‘Plaatsbepaling in de tijd: Geschiedfilosofie in Nederland, 1860-1940’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 129:1 (2016) 11-31, aldaar 14-18; R. Aerts, ‘De lege kathedraal. Over geschiedwetenschap, vaderlandse geschiedenis en het publiek’ in: H. Paul en H. te Velde red., *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010) 198-220, aldaar 204.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld de case-study in: M. Caball, ‘History and Politics: Interpretations of Early Modern Conquest and Reformation in Victorian Ireland’ in: S. Berger en C. Lorenz red., *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Basingstoke 2010) 149-169.

¹⁵ Paul, ‘Plaatsbepaling in de tijd’.

¹⁶ Zie voor een voorbeeld van een studie naar meer populaire geschiedschrijving: S. Paletschek red., *Popular Historiographies in the 19th and 20th Centuries. Cultural meanings, Social Practices* (Oxford 2011); Vgl. H. Paul, ‘Who suffered from the crisis of historicism? A Dutch example’, *History and Theory* 49:2 (2010) 169-193.

beargumenteerde hij mede vanuit zijn geschiedvisie. In dit engagement vertegenwoordigde hij de uiterste rechtervleugel van de negentiende-eeuwse protestantse opwekkingsbeweging in Nederland, het Réveil. Bernhardi zag zichzelf nadrukkelijk als een vertegenwoordiger van een volksdeel dat hij presenteerde als het 'gewone volk', en ook als zijn doelgroep zag.¹⁷ Dit werpt ook de vraag op of Bernhardi bewust of onbewust probeerde het historische denken van denkers als Bilderdijk en Groen van Prinsterer op een gepopulariseerde manier door te geven.

De vraag die in dit onderzoek centraal staat is daarom de volgende: In hoeverre is er sprake van een verband tussen het politiek-maatschappelijke engagement van Jean Louis Bernhardi en zijn historisch denken als populaire geschiedschrijver in de periode 1850-1875?

Deze vraag wordt beantwoord aan de hand van drie deelvragen. Het eerste hoofdstuk behandelt de precieze inhoud van Bernhardi's historische denken. Daarna onderzoekt het tweede hoofdstuk twee gevallen waarin Bernhardi concrete politiek-maatschappelijke actie ondernam. In het derde hoofdstuk wordt ten slotte gekeken naar hoe Bernhardi zijn geschiedvisie probeerde over te dragen.

Bernhardi en het Réveil in de historiografie

Aan Bernhardi is in de historiografie beperkte aandacht besteed. Er is een biografie over hem van amateurhistoricus Willem van der Zwaag.¹⁸ In enkele andere studies wordt kort aandacht besteed aan Bernhardi en zijn geestverwanten.¹⁹ De literatuur over het bredere Nederlandse Réveil is uitgebreider.²⁰ Ook over de rol van de geschiedvisie in Réveilkringen is gepubliceerd, voornamelijk met betrekking tot het werk van Groen van Prinsterer.²¹

Met betrekking tot de historiografie over het Nederlandse Réveil zijn in relatie tot dit onderzoek vooral de thema's popularisering en democratisering relevant. Jasper Vree stelt dat in de jaren 1843-1867 een groei van de 'Réveilpartij' plaatsvond, onder andere doordat er veel personen uit de lagere standen toetraden. De groei van het Réveil in de periode 1843-1867 wacht volgens hem op nader onderzoek.²² Volgens Maartje Janse had de politiek van het Réveil een democratiserende neiging en 'bundelde de acties van leken'. Ze bespreekt ook de verhouding tussen maatschappelijk activisme en

¹⁷ Zie bijvoorbeeld: *Zamenspraken* no. 104, p. 3.

¹⁸ W. van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardi, 1811-1873: Een leketheoloog uit de school van Kohlbrugge en Bilderdijk* (Houten 1987).

¹⁹ R. Bisschop, *Sions vorst en volk* (Veenendaal 1993) 249, 250; K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt* (Heerenveen 1999) 250, 262, 306, 307; S. van der Linde, 'Kohlbrugge en zijn vrienden, gezien in de spiegel van Jan Louis Bernhardi' in: idem., *Opgang en voortgang der Reformatie* (Amsterdam 1976) 227-242.

²⁰ Zie o.a. F.A. van Lieburg red., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012); M.E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865* (Amsterdam 1970).

²¹ G. Harinck en R. Kuiper red., *Groen van Prinsterer en de geschiedenis. Historische opstellen* (Kampen 1994).

²² J. Vree, 'Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving' in: F.A. van Lieburg red., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 63-110, aldaar 64, 109.

innerlijke overtuiging.²³ Dit onderzoek naar het engagement van Bernhardi past binnen deze historiografie: ook Bernhardi lijkt een democratisering en verbreding van het Réveilactivisme te vertegenwoordigen.

Methodologie en primaire bronnen

De eerste deelvraag wordt beantwoord aan de hand van primaire bronnen. Bernhardi's periodiek *De Zamenspraken van Keesbuur* (Utrecht 1859-1873) is hierin belangrijk. Dit is een wekelijkse periodiek met een populaire duiding van politieke, kerkelijke en maatschappelijke actualiteiten in de vorm van 'samenspraken' tussen eenvoudige burgers. Verder wordt geput uit enkele relevante overige publicaties van Bernhardi.

Hoofdstuk twee kijkt naar twee gevallen waarin Bernhardi concreet maatschappelijk-politiek actief was. Het eerste geval is de Aprilbeweging van 1853. Bronmateriaal hiervoor is Bernhardi's verslag *De gebeurtenissen van het jaar 1853. Bijdrage tot de geschiedenis van land en kerk* (Gorinchem 1854). Deze bron biedt veel materiaal om een indruk te krijgen van Bernhardi's opvattingen over de historische identiteit van Nederland en wat die identiteit volgens hem voor zijn eigen tijd betekende.

De tweede casus is Bernhardi's reactie op de watersnood die in januari 1861 plaatsvond in de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal. Als reactie richtte Bernhardi een 'Oranje-Weeshuis' op en organiseerde hij een actie om de koning als dank voor zijn bezoek aan het rampgebied een bijbel aan te bieden.²⁴ De belangrijkste bronnen voor het onderzoeken van deze casus zijn de *Zamenspraken* uit de jaren 1861 en 1862, waarin regelmatig van de acties naar aanleiding van de watersnood verslag gedaan werd. Bij elkaar bieden deze beide gevallen bruikbaar bronmateriaal om te onderzoeken of en hoe Bernhardi zijn historische denken betrok bij zijn concrete politiek-maatschappelijke handelen.

Hoofdstuk drie gaat ten slotte in op hoe Bernhardi zijn geschiedvisie probeerde over te dragen. In de *Zamenspraken* besteedde Bernhardi regelmatig aandacht aan wat in zijn ogen de juiste geschiedenis van Nederland was en probeerde hij deze visie door te geven.²⁵ Daarnaast schreef hij enkele geschiedenisverhalen; in eerste instantie bedoeld voor de jeugd, maar ook volwassenen bevonden zich onder de doelgroep.²⁶ Rond het 300-jarig 'jubileum' van de inname van Den Briel, op 1 april 1872, besteedde Bernhardi veel aandacht aan wat hij beschouwde als de juiste herinnering van de Tachtigjarige Oorlog. Bernhardi's geschiedenisverhalen en zijn visie op de herdenking in 1872

²³ M. Janse, "Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken'. Réveil en civil society' in: F.A. van Lieburg red., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 169-184.

²⁴ *Zamenspraken* no. 84; Van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardi*, 83.

²⁵ *Zamenspraken* no. 505.

²⁶ J.L. Bernhardi, *De Veerman van den Briel. Een verhaal voor ouders en kinderen* (Utrecht 1872); J.L. Bernhardi, *De Zeeuwsche Vrijbouter bij het beleg van Leiden* (Gouda 1874).

vormen bruikbaar bronmateriaal om te onderzoeken hoe hij zijn denken over geschiedenis probeerde over te dragen aan een breed publiek.

Door deze deelvragen te beantwoorden hoopt dit onderzoek een antwoord te geven op de vraag in hoeverre er sprake was van een verband tussen het politiek-maatschappelijke engagement van Jean Louis Bernhardi en zijn historisch denken als populaire geschiedschrijver in de periode 1850-1875.

Bernhardi's gebruik van het genre van de samenspraak

Omdat de *Zamenspraken van Keesbuur* de belangrijkste primaire bron voor dit onderzoek vormen, is het de moeite waard nog kort stil te staan bij het genre van de samenspraak zoals Bernhardi dat gebruikte. De *Zamenspraken* zijn geschreven als een dialoog tussen de verschillende vaste bezoekers van een café. In ieder nummer komen dus ongeveer dezelfde namen terug. Tijdens het gesprek bespreken ze ontwikkelingen in de kerk en maatschappij, of reageren ze op ingezonden stukken of reacties in andere media op de inhoud van de *Zamenspraken*. Personage Kees is over het algemeen degene die de leiding heeft en dient om Bernhardi's standpunten uit te leggen. Aart vertegenwoordigt de eenvoudige, niet-stemgerechtigde burger die de 'hoge heren' uit de politiek soms niet kan volgen, terwijl Bart, die een rooms-katholiek moet voorstellen, in het gesprek vaak de minder intelligente vragen stelt. Die bieden Kees dan weer een gelegenheid zijn standpunt nogmaals uit te leggen.²⁷ De dialoog tussen de verschillende personen biedt Bernhardi de mogelijkheid om verschillende in de maatschappij levende standpunten te presenteren en daar via Kees zijn eigen alternatief tegenover te zetten.

²⁷ *Zamenspraken* no. 2, p. 2, 3; no. 13, p. 3.

Hoofdstuk 1 - 'Daarvoor moet je de geschiedenis maar kennen'²⁸ – Bernhardi's historische denken

'God is een geus geworden', zou zo een Spaanse soldaat een keer gefrustreerd uitgeroepen hebben tijdens het beleg van Leiden in 1574, aldus Bernhardi.²⁹ Het is een voorbeeld van zijn denken over geschiedenis, en hoe hij zijn religieuze overtuigingen incorporeerde in zijn geschiedvisie. De geschiedenis kreeg bij Bernhardi een religieuze status, vergelijkbaar met de Bijbel. Met 'historisch denken' duidt dit onderzoek op het toekennen van een bepaalde waarde en betekenis aan de geschiedenis en het daaruit afleiden van politieke en maatschappelijke conclusies voor het heden. Ook het beschouwen van de geschiedenis als een bron van de eigen identiteit is hier een onderdeel van. Verder verwijst het naar de manier waarop Bernhardi met de geschiedenis omging, de bronnen die hij gebruikte en door welke geschiedschrijvers hij zich liet inspireren.³⁰ Om te beginnen echter een korte biografische schets van Bernhardi.

1.1 Biografische schets

Jean Louis Bernhardi werd geboren op 15 september 1811 te Utrecht. Volgens de in 1883 door zijn dochters gepubliceerde levensbeschrijving kwam hij uit een eenvoudig milieu.³¹ Aanvankelijk was het de bedoeling dat hij een ambacht zou leren, maar uiteindelijk werd hij klerk in dienst van een vereniging voor evangelisatie. Later werd hij door deze vereniging benoemd als evangelist onder de armen in de stad Utrecht en de omliggende dorpen.³² Bernhardi was in deze dorpen een 'oefenaar': een leek die religieuze toespraken houdt, maar omdat hij niet gestudeerd heeft niet de status van predikant heeft. In de negentiende eeuw was het aanstellen van reizende evangelisten van eenvoudige afkomst tamelijk gebruikelijk. Alhoewel sommige evangelisatieorganisaties hun evangelisten een gedegen opleiding voorschotelden, lijkt dit bij Bernhardi niet het geval geweest te zijn.³³ Doordeweeks gaf Bernhardi aan huis religieus onderwijs.³⁴ De huisbezoeken onder de lagere sociale klassen die Bernhardi als evangelist aflegde kunnen een deel van de verklaring vormen voor zijn latere sociale engagement. Binnen het Réveil was er een vloeiende scheidslijn tussen evangelisatie en liefdadigheid,

²⁸ *Zamenspraken* no. 82, p. 6.

²⁹ *Zamenspraken* no. 533, p. 316.

³⁰ Berger, *The Past as History*, 80-113.

³¹ 'Levensschets van Jean Louis Bernhardi', in: *Geuzenalmanak ten voordeele van het Geuzengesticht te Brielle* 10 (1883) 1,2.

³² *Ibidem*, 4.

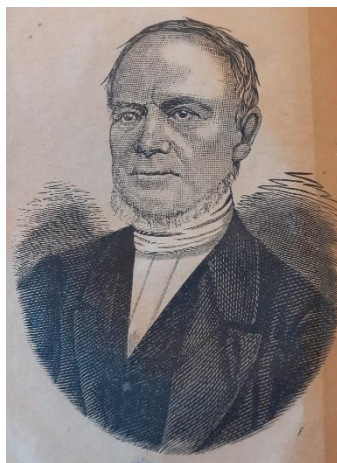
³³ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009) 87-91; G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1995) 92-101.

³⁴ 'Levensschets van Jean Louis Bernhardi', 4.

omdat veel Réveilaanhangers liefdadigheid als een vanzelfsprekend uitvloeisel van hun geloofsovertuiging zagen.³⁵

Bernhardi trad voor het eerst in de publiciteit in 1844 met het uitgeven van stichtelijke lectuur. Hierin kwam hij naar voren als een fanatieke aanhanger van de in Nederlandse kerkelijke kringen omstreden theoloog Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Kohlbrugge had scherpe kritiek op wat hij als moderne theologische invloeden in de Nederlandse Hervormde Kerk zag. Een belangrijk en omstreden onderdeel van zijn theologische visie was dat hij mensen vrijwel niet in staat achtte door middel van deugdzame handelingen uiting te geven aan hun geloof. Dit zette het toen dominante idee dat de kerk de gelovigen moest helpen deugdzame burgers van het vaderland te zijn op losse schroeven, en is ook relevant voor Bernardi's verdere waardering van maatschappelijk en politiek handelen.³⁶ Na onenigheid met de leiding van de Nederlandse Hervormde Kerk week Kohlbrugge uit naar Duitsland. In Nederland bleef hij echter een groep volgelingen houden.³⁷ In de *Zamenspraken* zou Bernardi later de opvattingen van deze theoloog uitdragen.

Bernhardi's steun aan Kohlbrugge leidde tot een conflict met zijn werkgevers van de evangelisatievereniging, waarna hij uiteindelijk ontslagen werd. Het is niet duidelijk waarmee hij sindsdien in zijn levensonderhoud voorzag, mogelijk waren de inkomsten van zijn publicaties daartoe voldoende. Hij sprak ook op veel plaatsen in het land over theologische en maatschappelijke onderwerpen.³⁸

Afbeelding 1: Portret van Bernardi zoals dit werd gepubliceerd bij zijn levensbeschrijving.³⁹

³⁵ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 48.

³⁶ K. Groot, 'Kohlbrugge's eerste preek in de Nederlandse Hervormde Kerk' in: W. Aalders en D. van Heyst red., *Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften* (Den Haag 1976) 19-35; Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 26.

³⁷ 'Levensschets van Jean Louis Bernardi', 4-6.

³⁸ Ibidem, 5, 6; Zie bijvoorbeeld de advertentie voor een 'openbare volksvoordracht' voor de *Nederlandsche Oranje-vereeniging* in *De Standaard* van 22 augustus 1872.

³⁹ 'Levensschets van Jean Louis Bernardi'.

1.2 Bernhardi's voorzienigheidsgeloof en de rol van God in het verloop van de geschiedenis

Een belangrijk – en voor zijn historische denken relevant – onderdeel van Bernhardi's wereldbeeld is zijn geloof in de 'voorzienigheid' van God. Dit is de overtuiging dat God alle gebeurtenissen – en dus ook de geschiedenis – bestuurt ('voorziet') en daar een bedoeling mee heeft.⁴⁰ In zekere zin beperkt dit de ruimte die overblijft voor de menselijke verantwoordelijkheid in de geschiedenis, omdat alles uiteindelijk te herleiden is tot Gods bestuur. Zoals zal blijken liet Bernhardi echter nog steeds ruimte voor de menselijke 'agency' in het verloop van de geschiedenis. Hij geloofde weliswaar dat God alle dingen leidt, maar dat God voor de uitvoering van het goddelijke plan mensen gebruikt.

Het voorzienigheidsgeloof leidde voor Bernhardi tot de conclusie dat de geschiedenis een religieus geladen appel bevat: 'Als wij maar willen opmerken, dan kunnen wij zien hoe Goddelijk onze geschiedenis in elkander gesloten is, dat men met geene mogelijkheid, zonder haar geweld aan te doen, grond kan vinden om niet met den diepsten eerbied er voor te buigen'.⁴¹ God heeft een groot plan met de wereldgeschiedenis en Nederland vervult daarin een prominente rol, aldus Bernhardi. Dit blijkt enerzijds uit de rode draad van de Nederlandse geschiedenis, die Bernhardi zag als de onafhankelijkheid van Spanje, met als doel een bloeiplaats van het gereformeerde christendom te zijn. Deze rode draad is echter ook in losse, specifieke gebeurtenissen in de Nederlandse geschiedenis waarneembaar. Zoals verderop zal blijken zag Bernhardi in veel historische details de hand van God. Bij Bernhardi waren deze details een onderdeel van het grote plan dat God met de geschiedenis heeft, ze vormden als het ware de losse puzzelstukjes van het grotere geheel.

Volgens Bernhardi staat God in de geschiedenis aan de kant van Nederland. Aan de kant van de Nederlandse protestanten, om precies te zijn, want zij belichaamden in Bernhardi's visie de essentie van de Nederlandse nationale identiteit. In de historische verhalen in de *Zamenspraken* werd dit keer op keer onderstreept met voorbeelden: 'Denk maar eens aan de belegering van Nieuwpoort in het jaar 1600, toen God in de hagchelijkste oogenblikken, op het gebed van Prins Maurits de wind omwendde, waardoor de vijand het zand in de oogen vloog dat ze niet zien konden en Maurits de overwinning verkreeg'.⁴² Bernhardi zag losse gebeurtenissen uit de geschiedenis dus als een illustratie van zijn bredere opvatting dat de Nederlandse protestanten in het verloop van de geschiedenis altijd door God geholpen worden. Uit de overtuiging dat God in de geschiedenis aan de kant van Nederland staat, leidde Bernhardi ook een verantwoordelijkheid voor het Nederlandse volk af. Dit moest het 'ware geloof' in ere houden en vooral op God vertrouwen.⁴³

⁴⁰ *Zamenspraken* no. 694, p. 3.

⁴¹ *Zamenspraken* no. 102, p. 7.

⁴² *Zamenspraken* no. 84, p. 4; no. 11, p. 7; no. 12, p. 7, 8.

⁴³ *Zamenspraken* no. 4, p. 4; no. 143, p. 2.

1.3 Het verband tussen verleden en heden

Bernhardi legde ook voortdurend verbanden tussen het verleden en de eigentijdse maatschappij en politiek. Zo moesten de geschiedenissen uit de Tachtigjarige Oorlog herinnerd worden, dat kon in het heden de hoop op herstel van Nederland doen herleven.⁴⁴ De geschiedenisverhalen bevatten een aansporing om zelf actief te worden, zo blijkt uit de woorden van stamgast Aart: 'Uw belangrijke verhalen Kobus, hebben mij getroffen, en ik kan niet anders zeggen of de groote daden die God aan ons land gedaan heeft, moesten ons dringen, om niet te rusten voor dat het Woord van dien God weer bij ons eene eerste plaats had.'⁴⁵ Bernhardi vond dat de Bijbel de basis voor het staatsbestel moest zijn en streefde er in het publieke debat ook actief naar om dit te realiseren. In een andere *Zamenspraak* kondigt Kees een verhaal over de zeeslagen onder Michiel de Ruyter aan. Aart zegt dat hij zich verheugt op het mooie geschiedenisverhaal. Kobus daarop: 'Maar laten wij toch vooral onder het verhaal van Kees, ons land, zoo als het thans is, onder het oog houden'.⁴⁶

Verder waarschuwde Bernhardi voor de herhaling van door hem betreurde episodes uit de geschiedenis. In de *Zamenspraken* veroordeelde hij een op een bijeenkomst van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gehouden lezing over het Oranjehuis. De spreker had betoogd dat de politieke ambities van het Oranjehuis door de geschiedenis heen een bedreiging voor de vrijheid van het volk vormden. Bernhardi: 'Dat schandaal moet met alle kracht tegengesproken worden, omdat wij, als zulke creaturen voortgaan hunne verderfelijke leugens voor waarheid te verbreiden, dan gevaar loopen, om het jaar 1795 nog eens terug te krijgen, en Oranje zal verdreven worden'. Ook de patriotten begonnen in de vorige eeuw lezingen te houden tegen de prins en het volk wijs te maken dat het onderdrukt werd, aldus Bernhardi.⁴⁷

Alhoewel Bernhardi zijn eigen identiteit sterk baseerde op zijn geschiedvisie en stelde dat uit de ontwikkeling van de Nederlandse geschiedenis (zijn versie van) het protestantisme als de essentie gedestilleerd kon worden, moesten er ook lessen getrokken worden uit fouten uit het verleden. Deze lessen dienden om zijn claim dat de Nederlandse geschiedenis hét bewijs voor zijn maatschappelijke en politieke standpunten bood, te versterken. Zo moest koning Willem III leren van het rampjaar 1672, toen er structureel te weinig geïnvesteerd was in het leger en een coalitie van vijandig gezinde rooms-katholieke machten Nederland bijna verslagen had. Een gedegen krijgsmacht was nodig om het eigentijdse Nederland tegen de volgens Bernhardi nog altijd even reële bedreiging van overname door een rooms-katholieke macht te beschermen.⁴⁸

⁴⁴ *Zamenspraken* no. 135, p. 8.

⁴⁵ *Zamenspraken* no. 7.

⁴⁶ *Zamenspraken* no. 6, p. 2.

⁴⁷ *Zamenspraken* no. 505, p. 33, 34.

⁴⁸ *Zamenspraken* no. 2, p. 7.

1.4 Vooruitgang in de geschiedenis als onderdeel van het historisch denken

Veel negentiende-eeuwse geschiedschrijvers waren ervan overtuigd dat er in het verloop van de geschiedenis een stijgende lijn van vooruitgang waarneembaar was.⁴⁹ Bij Bernhardi is dit vooruitgangsgeloof aanzienlijk minder aanwezig. Op religieus gebied was hij wel overtuigd van vooruitgang, maar die vooruitgang bestond uit het plan dat God heeft met de ware gelovigen in de wereld, en was zo meer eschatologisch van aard. Bernhardi was vaak kritisch op denkers die vooruitgang in de geschiedenis zeiden waar te nemen.⁵⁰ Tegenover het idee dat de negentiende eeuw een 'verlichte tijd' is, stelde Bernhardi dat hij in een 'donkere tijd' leefde.⁵¹ Vaak schetste hij een uitgesproken somber toekomstperspectief. Zo verwachtte hij dat de Rooms-Katholieke Kerk de wereld binnen afzienbare tijd in haar macht zou krijgen, wat het einde van de gewetensvrijheid zou betekenen.⁵² De geschiedenis diende vaak om achteruitgang te onderstrepen, vooral op moreel gebied.⁵³ Kees vertelt in een *Zamenspraak* dat hij in de afgelopen week over de vaderlandse geschiedenis gelezen heeft, en daarvan moest zuchten. Een café-gast vraagt hem hoe dit nu kan, want de vaderlandse geschiedenis is toch juist zo mooi? Kees daarop: 'Wel die is ook mooi, maar als wij bij het lezen er van aan onzen tijd denken, dan vliegt er wel eens een zucht van het hart.'⁵⁴ De zestiende eeuw was voor Bernhardi verlichter en wijzer dan de negentiende eeuw, want toen was er tenminste nog 'echte vroomheid'.⁵⁵ Als het zo doorgaat, gaat Nederland een 'gewissen ondergang' tegemoet.⁵⁶ Dit laat ook zien dat Bernhardi het verleden vanuit zijn eigen tijd bekeek, en het voortdurend probeerde te betrekken op zijn eigen tijd.

1.5. Bernhardi's canon van nationale helden en vijanden

Hierboven is al genoemd dat de Nederlandse natie volgens Bernhardi een historisch gegroeide nationale identiteit had. In de *Zamenspraken* liet Bernhardi weinig heel van historische actoren die zich in zijn ogen schuldig maakten aan het niet in ere houden van deze nationale identiteit. Zo is het - volgens Bernhardi vooral onder invloed van Johan de Witt tot stand gekomen - Eeuwig Edict uit 1667 een doorn in zijn oog. In dit Edict werd besloten dat het stadhouderschap afgeschaft werd. Vaak benadrukte Bernhardi dat dit een ernstige vorm van verraad aan het Oranjehuis en het Nederlandse volk was.⁵⁷

⁴⁹ Carr, *Experience and History*, 80-97, 133, 134; Iggers, *The German Conception of History*; Southard, *Droysen and the Prussian school of History*, 1-9.

⁵⁰ *Zamenspraken* no. 506, p. 43.

⁵¹ *Zamenspraken* no. 515, p. 113.

⁵² *Zamenspraken* no. 1, p. 6.

⁵³ *Zamenspraken* no. 702, p. 1.

⁵⁴ *Zamenspraken* no. 2, p. 1.

⁵⁵ *Zamenspraken* no. 720, p. 3, 4.

⁵⁶ *Zamenspraken* no. 3; no. 690, p. 1.

⁵⁷ *Zamenspraken* no. 9, p. 7.

Ook Johan van Oldenbarnevelt was voor Bernhardi een historische vijand. In de *Zamenspraken* wordt ingegaan op een lezing die gehouden was bij de Maatschappij voor 't Nut van 't Algemeen, waarin gesteld werd dat Van Oldenbarnevelt een martelaar voor de godsdienstvrijheid was. Volgens Bernhardi maakte deze stelling alleen al de spreker tot een landverrader. Van Oldenbarnevelt was in zijn ogen namelijk een vijand van het Oranjehuis en sympathisant van de remonstranten; eigenschappen die hem staatsgevaarlijk maakten.⁵⁸

Het was niet toevallig dat Bernhardi het zo in het bijzonder op Johan de Witt en Van Oldenbarnevelt gemunt had. In de negentiende-eeuwse Nederlandse geschiedschrijving golden zij als helden van het liberalisme. Negentiende-eeuwse liberalen lieten zich door hen inspireren. Daartegenover stond felle kritiek op Van Oldenbarnevelt en De Witt van meer orangistisch ingestelde geschiedschrijvers. Historische debatten werden dus deels gevoerd aan de hand van een uiteenlopende canon van nationale helden. Bernhardi deed hier aan mee en verdedigde zijn helden wanneer hij dat nodig achtte.⁵⁹

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie is het bekendste voorbeeld van de negentiende-eeuwse emancipatie van het katholieke volksdeel, maar het toenemende rooms-katholieke zelfbewustzijn had ook gevolgen voor de geschiedschrijving. Vanaf 1850 hadden katholieken toenemende kritiek op de eenzijdige gereformeerde visie op het verleden. Geschiedschrijvers als Alberdingk Thijm en Nuyens hadden hierin het voortouw. Zij waren aanzienlijk kritischer op de Opstand en Willem van Oranje dan de meeste protestantse geschiedschrijvers.⁶⁰

Toen Alberdingk Thijm in een open brief aan de redactie van het protestantse dagblad *De Nederlander* op Oranje de kritiek uitte dat hij in opstand was gekomen tegen het rechtmatig gezag van de Spaanse koning en zich daarmee niet aan zijn woord als edelman gehouden had, reageerde Bernhardi verontwaardigd. Als reactie schreef hij een open brief aan Alberdingk Thijm in de vorm van een pamflet waarin hij zijn eigen, veel positievere visie op Oranje naar voren bracht.⁶¹

Bernhardi liet het niet bij het bekritisieren van historische personen, maar trok zijn ideeën over hen door naar zijn eigen tijd. Zo zag hij de liberale staatsman Thorbecke als een van de negentiende-

⁵⁸ *Zamenspraken* no. 505, p. 34.

⁵⁹ L. Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008) 33-62; J. Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam 1990) 15.

⁶⁰ K. Ghonem-Woets en P. Mooren, 'Gouden eeuwen. Protestantse en rooms-katholieke visies op het verleden in het geschiedenisonderwijs en in historische verhalen tijdens de verzuiling' in: J. Dane en G. Harinck red., *'Bouwsel voor 't leven'. De traditie van de protestantse kinderliteratuur* (Zoetermeer 2003) 133-153, aldaar 135, 136; A. van der Lem, 'Het nationale epos. Geschiedenis in één greep' in: J. Tollebeek en T. Verschaffel red., *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 177-196, aldaar 182.

⁶¹ De open brief stond in *De Nederlander*, 23 december 1852; Het pamflet: J.L. Bernhardi, *Een woord over de verguizing der nagedachtenis van den Vader des Vaderlands* (Utrecht 1853).

eeuwse equivalenten van Johan de Witt en Van Oldenbarnevelt.⁶² Een actie om een standbeeld voor Thorbecke op te richten werd in de *Zamenspraken* dan ook sterk bekritiseerd. Een 'echte vriend van Oranje' zal volgens Bernhardi nooit een bijdrage kunnen leveren aan dit standbeeld. Oranje heeft immers 'goed en bloed' voor de vrijheid van Nederland opgeofferd, terwijl Thorbecke er met zijn liberale politiek (waardoor de rooms-katholieken meer speelruimte krijgen) aan meewerkt deze vrijheid te vernietigen, net zoals Van Oldenbarnevelt en De Witt dat deden.⁶³ Als Kees in een andere *Zamenspraak* waarschuwt voor de negentiende-eeuwse 'Johan de Witten' werpt een van de cafégangsters tegen: 'Maar Kees, we leven nu toch in een andere tijd! Er zijn nu toch geen De Witten meer aan het roer, die Oranje dwarsbomen'. Vervolgens legt Kees uit dat dat wel degelijk het geval is.⁶⁴

Het hoogachten van de 'verkeerde' historische figuren was voor Bernhardi automatisch verbonden aan het innemen van een verkeerd maatschappelijk, politiek en religieus standpunt in zijn eigen tijd. Als men de 'verkeerde' Nederlanders van vroeger als helden beschouwde, kon men zelf ook geen goede Nederlander zijn. Het verleden (en historische personen daaruit) gebruikte Bernhardi als een sleutel om verschillende maatschappelijke en politieke standpunten uit zijn eigen tijd in te kaderen.

Bij maatschappelijke en politieke gebeurtenissen wees Bernhardi zijn publiek voortdurend op het door hem waargenomen bijpassende historische precedent.⁶⁵ Hij wilde zijn publiek een historische identificatiebron aanreiken, en hield er net als veel andere negentiende-eeuwse geschiedschrijvers een canon van nationale helden en vijanden op na.⁶⁶

1.6 Bernhardi's gebruik van historische bronnen

Daar waar Bernhardi kritisch was op de wetenschappelijke geschiedschrijving van zijn eigen tijd gebruikte hij af en toe wel bronnen en nam hij historische teksten op in zijn publicaties. De interesse in bronnen is een kenmerkend onderdeel van de negentiende-eeuwse opkomst van de wetenschappelijke geschiedschrijving.⁶⁷ In Nederland werkte Groen van Prinsterer bijvoorbeeld aan de uitgave van de volledige correspondentie van het Oranjehuis.⁶⁸ Bernhardi lijkt deels door deze ontwikkeling beïnvloed. Zo plaatste hij in de *Zamenspraken* een brief van Juliana van Nassau-

⁶² *Zamenspraken* no. 147.

⁶³ *Zamenspraken* no. 690, p. 7.

⁶⁴ *Zamenspraken* no. 82, p. 1.

⁶⁵ *Zamenspraken* no. 694, p. 5,6.

⁶⁶ Berger, *The Past as History*, 100, 118; M. Baár, 'Heretics into National Heroes: Juliet Michelet's Joan of Arc and Frantisek Palacký's John Hus' in: S. Berger en C. Lorenz red., *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Basingstoke 2010) 128-148, aldaar 128-130.

⁶⁷ Berger, *The Past as History*, 164-170.

⁶⁸ G. Groen van Prinsterer red., *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau* (Leiden 1835-1915).

Dillenburg, de moeder van Willem van Oranje. Uit deze brief bleek volgens Bernhardi dat zij de ‘oude theologie’ - zijn eigen orthodox-gereformeerde interpretatie van het christendom – aanhing: ‘Dat is eene belangrijke brief Kees, waaruit men zien kan, dat ’s Prinsen moeder een echt gereformeerde vrouw was, die de moderne wetenschap niet zou kunnen dulden’.⁶⁹ Bernhardi trok historische personen die voor hem als voorbeeld fungeerden dus ook meteen in zijn eigen ideologische kamp.

De vertaling van Bernhardi lijkt behoorlijk correct de oorspronkelijke Duitse tekst te volgen. Er is echter een opvallende vertaalkeuze van Bernhardi: Juliana uit in de brief haar bezorgdheid over geruchten dat de troepen zich immoreel gedragen. Ze is bang dat God daarom de gehele christenheid zou kunnen straffen. Dan volgt een zin waarvan hieronder het Duitse origineel en Bernhardi’s vertaling naast elkaar weergegeven zijn:

<p>Es ist die geotlich und breuderlich lieb bei den meisten deyl verloschen, und gar keyn besserung bei uns allen; ist je und alweg eyn gewis zeichen gewessen das Got mit Seiner straf nit lang aus wert bleiben (...).⁷⁰</p>	<p>De goedertierene en hartelijke liefde, is hier ook geheel en al vervlogen, en beterschap is nergens te bespeuren, hetgeen van ouds een teeken is, dat God van zins is, om het volk te kastijden.⁷¹</p>
---	--

In zijn vertaling van de bovenstaande zin heeft Bernhardi het woord ‘volk’ toegevoegd, waar hier vanuit het Duits geen reden toe is. Deze aanpassing lijkt geen toevallige vrije vertaling. De voorgaande zin heeft Juliana het nog over de gehele christenheid die door God gestraft zou kunnen worden. Ze lijkt dus geen specifiek volk op het oog te hebben, maar de internationale gemeenschap van alle christenen. Bernhardi’s toevoeging van het woord ‘volk’ vernauwt het meer universeel-christelijke kader waarvan Juliana eerder in de brief lijkt uit te gaan tot een specifiek volk dat het risico loopt door God gestraft te worden. Dit maakt van Juliana iets meer de nationale boetprofeet zoals Bernhardi zichzelf zag, en paste beter bij zijn boodschap dat ook het negentiende-eeuwse Nederland het risico liep door God gestraft te worden wanneer maatschappij en politiek onvoldoende vormgegeven werden overeenkomstig Bernhardi’s ideeën. Het laat ook zien dat Bernhardi het acceptabel vond de inhoud van historische bronnen aan te passen wanneer dat zijn op de geschiedenis gebaseerde religieus-morele boodschap versterkte.

De brief van Juliana van Nassau die Bernhardi citeerde verscheen in 1847 in de door Groen van Prinsterer uitgegeven verzamelde correspondentie van het huis van Oranje-Nassau.⁷² Waarschijnlijk

⁶⁹ *Zamenspraken* no. 136, p. 3-5.

⁷⁰ G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d’Orange-Nassau Première Série, Supplément*. (Leiden 1847) 167-170.

⁷¹ *Zamenspraken* no. 136, p. 4, 5.

⁷² Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d’Orange-Nassau*, 167-170.

heeft Bernhardi de brief uit de bronneneditie van Groen overgenomen en zelf vertaald. Opvallend is dat Bernhardi in de *Zamenspraken* geen bronvermelding bij de brief wil geven. Een van de café-gasten vraagt over de brief: 'Wel jongen Kees, hoe kom je daaraan?' Waarop Kees antwoordt: 'Ja, zoo kan men wel aan het vragen blijven. Is het niet genoeg dat ik hem mededeel?'.⁷³ De weigering van Bernhardi om naar Groen te verwijzen kan voortkomen uit het feit dat hij Groens historische denken inhoudelijk afwees. Wanneer Groen debatten over de geschiedenis aanging met liberale of katholieke geschiedschrijvers kreeg hij de steun van Bernhardi, maar hij was het niet volledig met de inhoud van Groens opvattingen eens.⁷⁴ Dit verklaart waarom hij het onwenselijk achtte tegenover zijn publiek te moeten medelen gebruik te maken van de archivalische arbeid van Groen.

Verder stelde Bernhardi zich soms op als een kritische beschouwer van historische actoren. Zo was hij verrassend nuchter over de motieven van de edelen die in 1566 het door hem veelgeprezen smeekschrift indienden: de meesten van hen was het niet te doen om de gereformeerde waarheid, maar om hun eigen macht. Maar, en dan blijkt weer zijn voorzienigheidsgeloof: de edelen werden door God gebruikt om de vrijheid van het gereformeerde geloof voor Nederland na te streven.⁷⁵

In een van zijn andere publicaties, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, deed Bernhardi moeite om een schijn van betrouwbaarheid en verifieerbaarheid aan zijn verslag te geven. Hierin gaf hij een beschrijving van de Aprilbeweging van 1853. Hij maakte veel gebruik van bronnen, en citeerde onder andere brieven van Thorbecke, ingezonden stukken in kranten en teksten van kabinetsbesluiten.⁷⁶ Een van Bernhardi's motieven voor het af en toe hanteren van een wat meer met bronnen onderbouwde geschiedschrijving kan bestaan uit zijn overtuiging dat de meeste (institutionele) geschiedschrijving het volk op een verkeerde manier voorlichtte. In zijn streven tegenover deze in zijn ogen onjuiste geschiedenis een geloofwaardig alternatief te zetten, gebruikte hij soms bronnen. Tegenover de wetenschappelijke geschiedschrijving bleef hij echter altijd benadrukken dat het religieuze perspectief cruciaal is voor een juist begrip van de geschiedenis.⁷⁷

1.7 De inspiratiebronnen van Bernhardi's historische denken

De belangrijkste inspiratiebron van Bernhardi's denken over geschiedenis was Willem Bilderdijk (1756-1831). Bilderdijk had zich altijd opgesteld als een scherp cultuurcriticus en keerde zich tegen het constitutionele bestel. De koning moest alle macht hebben: het concept van de volkssoevereiniteit beschouwde hij als een groot kwaad. Bilderdijk combineerde dit met een geheel eigen, sterk

⁷³ *Zamenspraken* no. 136, p. 3.

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld *Zamenspraken* no. 263, p. 1-6.

⁷⁵ *Zamenspraken* no. 102, p. 1.

⁷⁶ Een vriend van Oranje en Nederland [J.L. Bernhardi] *De gebeurtenissen van het jaar 1853* (Gorinchem 1854) 3-15.

⁷⁷ *Zamenspraken* no. 88, p. 1.

orangistische interpretatie van de vaderlandse geschiedenis. Volgens Van Eijnatten stond Bilderdijk in een gedeelte van zijn opvattingen 'op grote afstand van zowel de romantiek als het orthodoxe Nederlandse piëtisme'. Voor Bernhardi was Bilderdijk echter wel een orthodox gelovige, en kreeg hij een profetische status.⁷⁸

Een andere inspiratiebron voor Bernhardi was Abraham van de Velde. Deze zeventiende-eeuwse predikant schreef een boek over de geschiedenis van de Republiek met de titel: *De Wonderen des Allerhoogsten*. Dit was een beschrijving van de Opstand met daarin veel aandacht voor het goddelijke bestuur van de geschiedenis. Deze visie op de geschiedenis leidde tot een maatschappijkritische houding wanneer het heden niet werd vormgegeven overeenkomstig de morele normen die volgens Van de Velde uit het verleden voortvloeiden. In de *Zamenspraken* werd regelmatig geadverteerd voor het werk van Van de Velde, en werd naar hem gewezen als een voorbeeld van hoe de overheid aangesproken moest worden op maatschappelijke en politieke onvolkomenheden. In de zeventiende en achttiende eeuw waren orthodox-gereformeerde predikanten die geschiedschrijving combineerden met maatschappijkritiek een terugkerend verschijnsel. Bernhardi zag zichzelf binnen deze traditie.⁷⁹

Verder beriep Bernhardi zich vooral op auteurs wanneer dat gunstig was voor zijn eigen positie in het publieke debat, en niet zozeer omdat hij het gedachtegoed van deze schrijvers inhoudelijk volledig onderschreef. Dit is bijvoorbeeld het geval met Groen van Prinsterer, maar ook de veel minder orthodox-gereformeerde professor in de geschiedenis en de rechten G. W. Vreede (1809-1880) wordt door Bernhardi positief genoemd, vanwege zijn kritiek op de katholieke invloed in Nederland.⁸⁰ Een andere auteur waar Bernhardi vaak op teruggreep is Johannes Cornelis de Jonge (1793-1853). De Jonge was rijksarchivaris en verdedigde in het publieke debat de stelling dat de Nederlandse vlag van oorsprong oranje-wit-blauw was.⁸¹ Bernhardi beschouwde de rood-wit-blauwe vlag als een verwerpelijke staatsgezinde, anti-orangistische uitvinding, en het werk van De Jonge bood hem bruikbare argumenten om zijn stelling te onderbouwen.⁸²

⁷⁸ J. van Eijnatten, *Hogere sferen: de ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998) 554-566, 573, 666, 667; J. van Eijnatten, 'Vestige of the Third Force: Willem Bilderdijk, Poet, Anti-Skeptic, Millenarian', *Journal of the History of Ideas* 62:2 (2001) 313-333, aldaar 314; *Zamenspraken* no. 4, p. 6.

⁷⁹ *Zamenspraken* no. 35, p. 7, 8; no. 245, p. 5; Bisschop, *Sions vorst en volk*, 249, 250.

⁸⁰ *Zamenspraken* no. 3, p. 2; R. Kuiper, 'G.W. Vreede, conservatisme en agitatie' in: R.E. de Bruin en G.J. Schutte red., *Drie protestantse conservatieven uit de 19^e eeuw* (Amsterdam 1994) 66-88; M.J. Aalders, 'De Wet op de Kerkgenootschappen van 10 september 1853' in: G.J. Schutte en J. Vree red., *Om de toekomst van het Protestantse Nederland. De gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij* (Zoetermeer 1998) 91-127, aldaar 95, 96.

⁸¹ J.C. de Jonge, *Onderzoek over den oorsprong der Nederlandsche vlag* (Den Haag 1831).

⁸² *Zamenspraken* no. 651, p. 2.

1.8 Bernhardi's historische denken in de negentiende-eeuwse context

In Bernhardi's visie was het verloop van de geschiedenis te verklaren als een strijd tussen het ware geloof en de vijanden daarvan, tussen God en het kwaad. De betekenis van de geschiedenis ligt dan dus eigenlijk buiten de geschiedenis, in een meer metafysische werkelijkheid. Bernhardi riep zijn lezers vaak op om onder alle eigentijdse (historisch beargumenteerde) debatten hun religieuze identiteit als ware gelovigen in het oog te houden. Veel nummers van de *Zamenspraken* besteden dan ook vrijwel geen aandacht aan de geschiedenis, maar zijn eerder theologische gesprekken, bedoeld voor de persoonlijke religieuze ervaring van de lezers.⁸³

Het is kenmerkend voor het negentiende-eeuwse door de Verlichting beïnvloede denken over geschiedenis om menselijke actie als bepalend voor het verloop van de geschiedenis te gaan zien. Geschiedschrijvers deden net als bij de vroegere 'theology of history' nog wel metafysische claims, maar er kwam ook meer aandacht voor menselijk handelen.⁸⁴ Dit werpt de vraag op hoe de geschiedvisie van Bernhardi, zoals die hierboven beschreven is zich tot deze hoofdstroom binnen het negentiende-eeuwse historische denken verhield. Enerzijds kon Bernhardi vanuit zijn voorzienigheidsgeloof niet stellen dat menselijke actie bepalend is voor het verloop van de geschiedenis. Anderzijds had Bernhardi wel degelijk aandacht voor het handelen en de verantwoordelijkheid van individuele historische personen. Het in ere houden van de volgens hem ware godsdienst zag hij als de sleutel tot het toekomstig welvaren van Nederland. Voor diezelfde welvaart van Nederland was het voor hem cruciaal dat de jeugd het 'juiste' geschiedenisonderwijs kreeg.⁸⁵ Hij zag dus wel degelijk ruimte voor menselijke actie in en omwille van de geschiedenis.

1.9 Conclusie

De geschiedenis bood voor Bernhardi vaste interpretatiekaders om ontwikkelingen in zijn eigen tijd mee te duiden. Zijn publiek zag hij als de opvolgers van het Oranjegezinde volk uit de zeventiende en achttiende eeuw, met als tegenstrevers een liberale, staatsgezinde elite, onder leiding van Thorbecke als een negentiende-eeuwse Johan de Witt.

Verder was Bernhardi kritisch op de gangbare geschiedschrijving van zijn tijd. Hij vond dat die onvoldoende recht deed aan de normatieve betekenis die de geschiedenis bevat. Tegenover de meer geleerde visie op de geschiedenis stelde Bernhardi de interpretatie van het 'eenvoudige volk' als de juiste.

De combinatie van het voorzienigheidsgeloof en het 'achteruitgangsgeloof' dat Bernhardi soms lijkt aan te hangen, maakte zijn pleidooi niet fatalistisch. Hij zag nog wel ruimte voor menselijk

⁸³ Vgl. *Zamenspraken* no. 74, 501, 506, 541.

⁸⁴ Carr, *Experience and History*, 140.

⁸⁵ *Zamenspraken* no. 87, p. 6, 7.

handelen in de geschiedenis. Zo moest de maatschappij voorgehouden worden hoe de vaderlandse geschiedenis echt is en welk appel deze geschiedenis op de beschouwer ervan doet. Het volgende hoofdstuk zal ingaan op hoe Bernhardi zijn denken over de geschiedenis inzet voor de legitimering van concreet maatschappelijk en politiek handelen.⁸⁶

⁸⁶ Schlebusch, *Strategic Narratives*, 1-11.

Hoofdstuk 2 - 'Mij dunkt waarlijk dat er genoeg te doen is': Bernhardi's maatschappelijke en politieke handelen

Het citaat dat verwerkt is in de titel van dit hoofdstuk is afkomstig uit de tweede aflevering van de *Zamenspraken*. Twee café-gasten bespreken daarin de toestand van Nederland. Een van hen vraagt zich af of de situatie nu echt zo ernstig is dat er daadwerkelijk actie ondernomen moet worden. En wat kan er dan eigenlijk gedaan worden? De reactie van zijn gespreksgenoot daarop: 'Mij dunkt waarlijk dat er genoeg te doen is'. Om dat vast te stellen hoeft men alleen maar te rade te gaan bij de vaderlandse geschiedenis, zo stelt hij.⁸⁷ Dit is een voorbeeld van de connectie die Bernhardi legde tussen zijn geschiedvisie en maatschappelijk en politiek handelen.

Dit hoofdstuk bekijkt twee gevallen waarin Bernhardi concrete politiek-maatschappelijke actie ondernam. Het onderzoekt de rol die zijn historische denken speelde in de motivatie van dit handelen. Het eerste geval is Bernhardi's betrokkenheid bij de Aprilbeweging van 1853. In de context van deze beweging publiceerde Bernhardi meerdere geschriften, waaronder de *Noodkreet bij den schijnbaren triumph in Nederland over de heerschappij van den Roomschen Paus*⁸⁸ en *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, dat deels een compilatie is van eerdere geschriften die Bernhardi in 1853 schreef.⁸⁹ Daarna wordt Bernhardi's reactie op de watersnood die in februari 1861 de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal trof bestudeerd. Vooraf echter een bespreking van Bernhardi's doelgroep in sociale en politieke context.

2.1 'De heffe des volks': Bernhardi's publiek in sociale en politieke context

De tweede helft van de negentiende eeuw was een periode waarin verschillende religieuze groepen zichzelf nadrukkelijk positioneerden in de maatschappij. Wat betekende dit met betrekking tot Bernhardi's doelgroep?

Bernhardi benadrukte vaak dat hij uit een eenvoudig milieu afkomstig was. In zijn publicaties deed hij er veel aan dit beeld van zichzelf te laten bestaan: hij was een eenvoudige vertegenwoordiger van het even eenvoudige maar oprechte volk.

Een van de aanduidingen waarmee Bernhardi graag refereerde aan zijn achterban was: 'de heffe des volks'. Deze negatief bedoelde omschrijving was afkomstig van een criticus uit de pers. Bernhardi besloot echter, net als de door hem hooggeachte geuzen, deze naam als een 'geuzennaam' aan te

⁸⁷ *Zamenspraken* no. 2, p. 4.

⁸⁸ J.L. Bernhardi, *Noodkreet bij den schijnbaren triumph in Nederland over de heerschappij van den Roomschen Paus* (Gorinchem 1853).

⁸⁹ Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*.

nemen. In andere commentaren werd gesteld dat de *Zamenspraken* alleen maar gelezen werden door ‘eenvoudige mensen’, arbeiders zonder ‘verstandelijke en zedelijke ontwikkeling’.⁹⁰ Bernhardi deed geen moeite dit te ontkennen, en zag het ook niet als verwijt. Hij vond juist dat de eenvoud van zijn achterban iets was om te waarderen.

Deze laatste overtuiging hing samen met de opvatting dat het orthodoxe gereformeerde geloof het zuiverst bewaard werd onder het ‘eenvoudige’ volk. Een romantisch idee van een onbedorven volksreligiositeit die vooral bij de ‘eenvoudigen’ te vinden zou zijn kwam ook eerder in de negentiende eeuw en het Réveil voor, onder andere bij Bernhardi’s inspirator Bilderdijk. Bernhardi zelf stelde vaak dat er een kloof bestond tussen de geleerde en door de Verlichting beïnvloede predikanten die meer aangepast waren aan de hogere burgerlijke cultuur, en de eenvoudige gelovigen.⁹¹

Ook in politieke context had Bernhardi een specifiek publiek op het oog. Zijn doelgroep bestond voornamelijk uit wat hij noemde ‘het volk achter de kiezers’.⁹² Bernhardi was een tegenstander van de geldende kieswet. Het in Nederland geldende censuskiesrecht verbond het stemrecht aan een zekere materiële welstand, waardoor grote groepen uitgesloten waren van het kiesrecht. Met ‘het volk achter de kiezers’ bedoelde Bernhardi de Nederlandse burgers die niet stemgerechtigd waren. Deze burgers kwamen relatief veel voor onder Bernhardi’s publiek. Dit betekende dat het staatkundige bestel voor deze groep in weinig middelen voorzag om van zich te doen spreken. Dit kan, naast de inhoudelijke opvattingen die Bernhardi koesterde omtrent het Oranjehuis, een verklaring zijn voor het feit dat dat hij veel verwachtte van direct ingrijpen van de koning.⁹³

2.2 Bernhardi en de Aprilbeweging van 1853

2.2.1 De Aprilbeweging in context

De Aprilbeweging van 1853 was een protestantse reactie op het pauselijke besluit om in Nederland de bisschoppelijke hiërarchie te herstellen. Utrecht zou de nieuwe bisschopszetel worden.⁹⁴ De keuze voor Utrecht was niet toevallig. Het was een belangrijke plaats in de collectieve herinnering van protestanten. Daar bevond zich volgens veel protestanten namelijk het centrum van het door hen aangehangen idee van de protestantse volkskerk. Bovendien was het de plek waar de Unie van Utrecht

⁹⁰ Van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardi*, 105, 106; *Zamenspraken* no. 84, p. 7.

⁹¹ B. Kruithof, ‘“In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen”’. Het Réveil en de sociale noden’, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 56 (2002) 4-16, aldaar 7,8; Van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardi*, 176, 310; P. van Rooden, *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996). 185-190; *Zamenspraken* no. 87, p. 3.

⁹² *Zamenspraken* no. 151, p. 4; no. 330, p. 3-7.

⁹³ *Zamenspraken* no. 7, p. 8.

⁹⁴ P.J. Margry, ‘Imago en identiteit. De problematische manifestatie van ‘het katholieke’ in de Nederlandse samenleving rond het midden van de negentiende eeuw’ in: J. Vis en W. Janse red., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 64-86, aldaar 83; A. Houkes, ‘Het succes van 1848. Politiek in de Aprilbeweging’ in: idem, 87-104, aldaar 89, 90.

en daarmee in hun visie de geboorte van de Republiek plaatsgevonden had. De vestiging van een aartsbisdom juist op deze plek had dus een symbolische betekenis. Relevant voor dit onderzoek is dat Utrecht ook de woonplaats van Bernhardi was.⁹⁵

Utrecht werd het centrum van het verzet tegen de invoering van de hiërarchie. Hierin speelde de zogenaamde 'Utrechtse factie' ook een belangrijke rol. Dit was een invloedrijke groep conservatieve Utrechtse protestanten, die later ook grote invloed zouden hebben op Abraham Kuyper maar uiteindelijk door Kuyper als te reactionair gezien werden. In de literatuur wordt Bernhardi als een invloedrijk figuur binnen deze factie gezien.⁹⁶ De Utrechtse kerkenraad stelde een petitie aan koning Willem III op, met het verzoek de invoering van de hiërarchie tegen te houden. Deze petitie werd naar alle hervormde kerkenraden in het land gestuurd. Uiteindelijk werd de petitie massaal ondertekend, maar dat hield de invoering van de hiërarchie niet tegen.⁹⁷

De Aprilbeweging bevatte naast het antipapistische sentiment vaak ook kritiek op de grondwet van 1848. Het was immers deze grondwet die de emancipatie van de katholieken mogelijk maakte. In dat licht is ook het grote aantal ondertekenaars (200.000, terwijl Nederland toen zo'n 80.000 kiesgerechtigden telde) van de petitie relevant. Veel organisatoren van het protest werden niet zozeer gemotiveerd door antipapisme, als wel door onvrede met de grondwet. In de Kamer bestond weinig fundamentele kritiek op de grondwet. De Kamerleden verschilden vaak alleen van mening over de praktische uitwerking ervan. Ook de meest conservatieve Kamerleden, zoals Groen van Prinsterer, wilden aan de grondwet op zich niet tornen. Degenen die het met de grondwet oneens waren hadden vaak ook geen stemrecht en moesten dus buiten het politieke domein om van zich laten horen. Deze niet-stemgerechtigde critici vormen het 'volk achter de kiezers' van wie Bernhardi zich als een vertegenwoordiger zag.⁹⁸

⁹⁵ H. de Valk, 'Meer dan een plaats. De keuze van Utrecht als aartsbisdom in 1853' in: J. Vis en W. Janse red., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 37-63, aldaar 38-40; H. Paul, 'Inleiding: een program voor de studie van religieuze herinneringsculturen' in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet red., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 11-34.

⁹⁶ W. Aalders, 'Kohlbrugge en het neo-calvinisme' in: W. Aalders en D. van Heyst red., *Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften* (Den Haag 1976) 151-164, aldaar 152-156. Van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardi*, 28-46; C. Gerretson, *Verzamelde werken deel III. Geschiedenis. (1933-1939)* (Baarn 1974) 255-262; Bisschop, *Sions vorst en volk*, 250, 251; J.W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van kerk en staat in de negentiende eeuw* (Leiden 1993) 114, 115; J. Prast, *De mannen achter De Standaard: geschiedenis van een antirevolutionair dagblad* (Amsterdam 2018) 64.

⁹⁷ Houkes, 'Het succes van 1848. Politiek in de Aprilbeweging', 94, 95.

⁹⁸ P. de Rooy, 'Inleiding' in: J. Vis & W. Janse (red.), *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 9-16, aldaar 11; Houkes, 'Het succes van 1848', 87-89, 98-99; G. Harinck en R. Kuiper red., *De Antirevolutionaire Partij, 1829-1980* (Hilversum 2001) 26; Over Groens houding t.o.v. de grondwet: J. van Zuthem, 'Tegen de teloorgang van de protestantse natie. Enkele opmerkingen over de relatie tussen Groen van Prinsterer en de antipapistische stromingen en netwerken rond het midden van de negentiende eeuw' in: G.J. Schutte, J. Vree (red.), *Om de toekomst van het Protestantse*

2.2.2 Bernhardi's publicaties binnen de Aprilbeweging

2.2.2.1 *De Noodkreet bij den schijnbaren triumph in Nederland over de heerschappij van den Roomschen Paus*

De *Noodkreet bij den schijnbaren triumph* is een kort pamflet. Bernhardi begint met de stelling dat hij uit de geschiedenis leert dat de paus een 'woeste vervolger' is. Deze vervolging dreigt nu, met het herstel van de hiërarchie, opnieuw in Nederland plaats te gaan vinden.⁹⁹ In het vervolg vergelijkt Bernhardi Nederland met het volk Israël uit het Oude Testament uit de Bijbel. Soms stuurde God profeten naar dit volk om het te waarschuwen. Wanneer hun waarschuwingen in de wind geslagen werden, leidde dit tot straffen. Dit geldt volgens Bernhardi ook voor Nederland. Ook in Nederland heeft men een door God gestuurde profeet genegeerd en zelfs verdreven. De straf daarvoor is de dreigende 'overheersing' door de Rooms-Katholieke Kerk. Hier verwees Bernhardi expliciet naar Kohlbrugge, die twintig jaar eerder in conflict gekomen was met de kerkenraad van Utrecht. Het grote conflict waarin vrijwel alle Nederlandse protestanten zich verenigden tegen de paus als gezamenlijke vijand, betrok Bernhardi dus ook op zijn eigen groepsidentiteit: een kleine groep aanhangers van een uit de Nederlandse Hervormde Kerk gezette predikant. Dit is in lijn met de historiografie die stelde dat de Aprilbeweging voor veel protestanten ook een manier was om de eigen groepsidentiteit sterker te manifesteren.¹⁰⁰ De houding die protestanten aannamen ten opzichte van de Rooms-Katholieke Kerk speelde daarin ook een belangrijke rol. Bernhardi zag de uitsluiting van de door hem gewaardeerde Kohlbrugge zelfs als een gevolg van de heimelijke invloed van de Rooms-Katholieke Kerk in de Nederlandse Hervormde Kerk.¹⁰¹

Bernhardi stelde verder dat hij zich gedwongen voelt te schrijven. Na een beschrijving van de zorgelijke situatie waar Nederland zich volgens hem in bevindt stelt hij de retorische vraag: 'Zullen wij dan nog langer het stilzwijgen bewaren?'¹⁰²

Iedereen die nog een hart voor Nederland omdraagt, moet bidden voor de koning, zo roept Bernhardi op. Volgens hem is het gebed het belangrijkste wapen voor Nederland.¹⁰³ Er moet een religieuze bekering plaatsvinden. Wanneer het Nederlandse volk de Bijbel en het christelijk geloof weer echt serieus zal nemen, is het gered van het dreigende gevaar van overheersing door de paus. Deze veranderingen in de religieuze sfeer hebben ook gevolgen voor politiek en maatschappij: 'Dan zal Willem III alleen regeren, en geene volks-souvereiniteit zal langer een middel zijn, om *Nederland* in de

Nederland. De gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij (Zoetermeer 1998) 128-151, aldaar 130, 131.

⁹⁹ Bernhardi, *Noodkreet bij den schijnbaren triumph*, 1.

¹⁰⁰ De Rooy, 'Inleiding', 14, 15.

¹⁰¹ Bernhardi, *Noodkreet bij den schijnbaren triumph*, 2,3.

¹⁰² Ibidem, 4.

¹⁰³ Ibidem, 6,7.

hand van den Paus over te leveren'.¹⁰⁴ Hieruit blijkt dat Bernhardi de door hem gewraakte volkssoevereiniteit zag als een manier waarmee de paus zijn invloed in Nederland uit kon breiden. Zijn activisme richtte zich in 1853 dus niet alleen tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, maar ook tegen de staatkundige ordening van Nederland.

De nadruk op gebed en religieuze bekering nuanceerde in zekere zin het gewicht dat Bernhardi hechtte aan maatschappelijk en politiek handelen. Zoals verderop zal blijken stond hij erg kritisch tegenover veel maatschappelijke en politieke initiatieven die gevoerd werden tegen het herstel van de hiërarchie. Anderzijds was zijn publicitaire arbeid – door hemzelf als hoogstnoodzakelijk gezien – ook een vorm van activisme. Daarnaast riep hij zijn lezers wel degelijk op tot een vorm van handelen: het gebed. Dit is weliswaar geen maatschappelijk of politiek handelen, maar een religieus handelen.

2.2.2.2 Het *Lied op den toestand van Nederland*

Naast de *Noodkreet* publiceerde Bernhardi in 1853 ook een 'Lied op den toestand van Nederland'. Dit is een lied op de wijs van 'Wien Neêrlandsch bloed door de aderen vloeit'; het toenmalige Nederlandse volkslied. In het eerste couplet schrijft Bernhardi dat de 'echte Nederlander' een hart heeft dat 'voor Oranje gloeit', en een afkeer heeft van 'Rome's dwinglandij'. Ook verwoordt hij in zijn protest tegen de rooms-katholieke invloed een staatkundige visie: 'Het volk van Neêrland kent alleen / Zijns Konings oppermagt'.¹⁰⁵ Bernhardi was dus tegen de volkssoevereiniteit en de gebondenheid van de koning aan de grondwet.

In het vervolg wordt verder duidelijk hoe Bernhardi dacht over de staatkundige constellatie van Nederland. De grondwet van Nederland moet bestaan uit de Bijbel. Daarop moet ook de macht van de koning gebaseerd zijn:

Voor 's Konings lot
Wake onze God,
Die priesterlisten kent,
En die, tot Grondwet van ons land,
Zijn Woord den Koning zend!¹⁰⁶

Bernhardi leverde in het lied ook kritiek op de kieswet.¹⁰⁷ Hij vond dat deze kieswet het in zijn ogen 'eenvoudige gereformeerde volk', dat Oranje 'nog op het hart draagt' uitsloot van het politieke

¹⁰⁴ Ibidem, 8.

¹⁰⁵ J.L. Bernhardi, *Een lied op den toestand van Nederland* (Gorinchem 1853) 1.

¹⁰⁶ Ibidem, 1.

¹⁰⁷ Houkes, 'Het succes van 1848', 99.

proces.¹⁰⁸ Degenen die wel mogen stemmen, hebben niet meer de werkelijke identiteit en het belang van Nederland op het oog, en leveren Nederland uit aan de rooms-katholieken. Dit gaat niet openlijk, maar in het geheim, op slinkse wijze ('snoode Kuiperij'):

Dan zal geen Kieswet Nederland.

Door snoode Kuiperij,

Ooit leveren in Rome's hand

Of vreemde heerschappij.¹⁰⁹

2.2.2.3 Een nieuw volkslied

Rond het bezoek van koning Willem III aan Utrecht, van 14 tot 17 september 1853, publiceerde Bernhardi het *Nieuw volkslied bij den intogt van onzen geliefden Koning Willem III, binnen de stad Utrecht*.¹¹⁰ In *De gebeurtenissen van het jaar 1853* verwijst hij er ook naar. Volgens hem verscheen dit lied 'zeer eigenaardig' en was 'als met een tooverslag' onder het volk verspreid. Langs de wegen werd het volgens hem door 'oud en jong' gezongen.¹¹¹ Het tweede couplet geeft duidelijk aan hoe fel Bernhardi gekant was tegen het idee van de volkssoevereiniteit, en hoe zeer hij hoopte dat de koning hier eigenhandig een einde aan zou maken. Hij adviseert de koning: 'Ontneem de magt / Aan 't volk met kracht'.¹¹² Gezien deze oproep mag het geen verrassing heten dat critici Bernhardi het oproepen tot een gewelddadige reactionaire revolutie verweten. Groen van Prinsterers blad *De Nederlander* gaf een kritische bespreking van het lied en stelde dat het 'autocratische en anti-nationale velleiteiten' bevatte. De huidige constitutionele regering is volgens het artikel in *De Nederlander* de uitkomst van de 'vaderlandse staatkunde'. Een staatsgreep en daarop volgende ministeriële of vorstelijke autocratie wordt omschreven als 'het even misdadig als verderfelijk redmiddel eener *vrijzinnige* Politiek'.¹¹³ *De Tijd* was ook kritisch op het volkslied en stelde dat het van onvoldoende respect voor de grondwet getuigde. Daarnaast beschuldigde *De Tijd* de auteur van het volkslied ervan zelf revolutionair te werk te gaan en het staatsbestel te willen ontwrichten.¹¹⁴

Dat *De Nederlander* en de *Tijd* de moeite nemen dit lied aan te halen en bezorgdheid te uiten over het feit dat dit soort ideeën onder de bevolking leven, toont dat Bernhardi 's bewering niet

¹⁰⁸ Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, 42; *Zamenspraken* no. 151, p. 4.

¹⁰⁹ Bernhardi, *Een lied op den toestand van Nederland*, 2.

¹¹⁰ J.L. Bernhardi, *Nieuw volkslied bij den intogt van onzen geliefden Koning Willem III, binnen de stad Utrecht*. (Utrecht 1853).

¹¹¹ Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, 86.

¹¹² Bernhardi, *Nieuw volkslied*, 2.

¹¹³ *De Nederlander*, 16 september 1853.

¹¹⁴ *De Tijd. Noord-Hollandsche Courant*, 13 september 1853, 17 september 1853.

helemaal uit de lucht gegrepen was en het lied in september 1853 in ieder geval in omloop was, evenals veel andere aangepaste volksliederen met een antipapistische tekst.¹¹⁵

2.2.2.4 Het verslag in *De gebeurtenissen van het jaar 1853*

In 1854 publiceerde Bernhardi nog eens een verslag van het jaar 1853.¹¹⁶ Dit geschrift bevat ook de *Noodkreet bij den schijnbaren triumph* en de twee liederen die hierboven besproken zijn. In het voorwoord schrijft Bernhardi dat hij zich gedwongen voelde naar de pen te grijpen omdat veel omstanders het gevaar niet inzien.¹¹⁷ Door te doen alsof er eigenlijk niets aan de hand is, is men medeplichtig aan een ongeluk, 'dat onze nakomelingen, welligt meer dan wij zelveu betreuren zullen'.¹¹⁸ Bernhardi legde dus duidelijk ook een toekomstgericht element in zijn publicitaire activiteit: het was er mede op gericht het nageslacht te beschermen.

Wat betreft Bernhardi's bedoeling met deze publicatie is ook de ondertitel relevant: 'Bijdrage aan de geschiedenis van Land en Kerk'. Bernhardi presenteerde zich in deze publicatie als een journalist of geschiedschrijver die bewijsmateriaal verzameld heeft en op basis daarvan een eigen betoog schrijft. Omdat hij het verslag bedoelde als bijdrage aan de geschiedenis draagt het een meer gedocumenteerd karakter dan de andere publicaties die hij in de context van de Aprilbeweging schreef.¹¹⁹

De gebeurtenissen van het jaar 1853 waren volgens Bernhardi te belangrijk om door het nageslacht vergeten te mogen worden. Eigenlijk verwachtte hij een historisch overzicht van 'mannen van meer bekwaamheid', maar helaas zijn zij gewend 'de belangrijkste zaken achterwege te laten'.¹²⁰ Veel andere publicaties over het jaar 1853 schreven de Aprilbeweging toe aan het door aristocratische en conservatieve voormannen en enkele invloedrijke hervormde predikanten succesvol opzweepen van grote groepen uit het volk.¹²¹ Zoals zal blijken had Bernhardi een andere analyse.

Het geschrift was volgens Bernhardi ook bedoeld om de liefde voor het Oranjehuis aan te wakkeren. In Bernhardi's perspectief was er een strijd om de identiteit van Nederland gaande. De geschiedenis bood hem wapens voor het kamp waartoe hij in deze strijd behoorde, al willen zijn tegenstanders de geschiedenis van Nederland verdraaien.¹²² Het verslag was daarom ook bedoeld om de 'juiste' visie op de geschiedenis van Nederland te laten voortbestaan.

¹¹⁵ Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, 65; D. van der Meulen, *Koning Willem III. 1817-1890* (Amsterdam 2013), 272;

¹¹⁶ Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*.

¹¹⁷ Ibidem, i.

¹¹⁸ Ibidem, xii.

¹¹⁹ Ibidem, 7.

¹²⁰ Ibidem, 1.

¹²¹ R. Kuiper, *'Tot een voorbeeld zult gij blijven': mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001) 144-146.

¹²² Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, 1-5.

Bernhardi probeert met behulp van het citeren van krantenartikelen aan te tonen dat de 'ware Vaderlandsliefde' inmiddels 'zeer schaarsch' geworden is, vooral bij degenen 'van wiens talenten en bevoegdheid men billijk meer eerbied en handhaving van de regten, die het Huis van Oranje toekomen, kon vorderen'.¹²³ Hiermee heeft hij maatschappelijke en politieke elite op het oog, die volgens hem haar verantwoordelijkheid verzaakte. In het vervolg probeerde hij de bewijzen hiervoor zoals die in het jaar 1853 volgens hem naar voren kwamen, te laten zien.

Bernhardi was, wellicht verrassend, niet enthousiast over de Adresbeweging van 1853. Veel protestanten grepen deze beweging aan als uiting van vaderlandsliefde, maar Bernhardi was hier erg kritisch over. Volgens hem moesten de adressen wel mislukken. De inhoud ervan was namelijk verkeerd: de indieners wezen niet de werkelijke oorzaken aan van de rampen die het vaderland bedreigden. Dit was de 'verloochening van het Evangelie', het volgens Bernhardi niet op de juiste manier naleven van het christelijk geloof.¹²⁴

In *De gebeurtenissen* citeert Bernhardi de tekst van het adres van de Utrechtse kerkenraad aan de koning. Via voetnoten geeft hij zijn eigen commentaar. Er had volgens hem bij de koning aangedrongen moeten worden op 'de verbreking der volksmagt' en er had niet verwezen moeten worden naar de grondwet.¹²⁵ Al met al beschouwt Bernhardi het Utrechtse adres als 'een pronkstuk van ongeloof'. 'Geen enkele gegronde trek van opregte Vaderlands-liefde wordt er in aangetroffen; want anders zou men naar den woerde Gods tot den Koning genaderd zijn met eene geopende geschiedenis van Gods Openbaring aan Israël en Nederland.'¹²⁶ Volgens Bernhardi had de koning gewezen moeten worden op de Bijbel en de geschiedenis van Nederland. De Bijbel en de geschiedenis vormen voor Bernhardi de bronnen en motivatie om de koning aan te spreken en te verzoeken de invoering van de hiërarchie tegen te houden.

De angst voor 'Roomse overheersing' waar Bernhardi rond de Aprilbeweging veel over schrijft, was in het Nederland van 1853 breed gedeeld. Uit Piet de Rooy's studie van het antipapistische blad *De Fakkel* blijkt dat de punten waarop Bernhardi het rooms-katholicisme aanvalt (katholieken als de 'moordenaars' van Willem van Oranje, als wrede geloofsvolgers, belust op wereldoverheersing) door heel veel protestanten aan de Rooms-Katholieke Kerk ten laste gelegd werden.¹²⁷ Evenals Bernhardi schreven veel andere protestanten pamfletten waarin woede en bezorgdheid omtrent de invloed van het rooms-katholicisme in Nederland geuit werd. Titels als: *De heer Thorbecke door den*

¹²³ Ibidem, 15.

¹²⁴ Ibidem, ii.

¹²⁵ Ibidem, 26.

¹²⁶ Ibidem, 28.

¹²⁷ P. de Rooy, '“Een reuk des doods ten dood”. De Fakkel van het antipapisme in Nederland 1848-1865' in: C. Kristel red., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 60-77; J.A. Bornewasser, 'Mythical aspects of dutch anticatholicism in the Nineteenth century' in: J.S. Bromley red., *Britain and the Netherlands* (Den Haag 1975) 184-206.

*Paus gekroond*¹²⁸ en *De Inlijving van Nederland in het Rijk van Rome*¹²⁹ zijn wat dat betreft veelzeggend. Door aan te sluiten bij dit breder levende sentiment kon Bernhardi zijn ideeën en publicaties voor een breder publiek dan alleen de aanhangers van Kohlbrugge aansprekend maken.¹³⁰

Ondanks het rooms-katholicisme als gezamenlijke vijand waren protestanten onderling sterk verdeeld. Zo verweet *De Fakkel* Groen van Prinsterer separatisme en het zijn van een ‘protestantse Jezuïet’, en vond Groen op zijn beurt dat Bernhardi aanstuurde op een reactionaire revolutie.¹³¹

2.3 Bernhardi’s maatschappelijk en politiek handelen na de watersnood van 1861

In januari 1861 vonden in de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal overstromingen plaats. Als dank voor een bezoek van de koning aan het rampgebied organiseerde Bernhardi een actie om de koning een Statenbijbel aan te bieden. Later richtte hij in Huizen een weeshuis op. In het vervolg wordt stilgestaan bij deze vormen van maatschappelijk en politiek handelen, die door Bernhardi deels vanuit zijn geschiedvisie gemotiveerd werden.

2.3.1 De ‘Watersnoodbijbel’

Naar aanleiding van het bezoek van de koning wilde Bernhardi dat het volk de koning een blijk van verbondenheid zou aanbieden. Bernhardi en een aantal gelijkgezinden besloten de koning een Statenbijbel aan te bieden. Omdat Bernhardi er veel waarde aan hechtte dat de lagere klassen van het volk het geschenk aanboden, kondigde hij aan giften hoger dan één gulden niet aan te nemen. Zo wilde hij verzekeren dat zoveel mogelijk gevers aan het geschenk bijdroegen. Deze methode lijkt wat betreft het aantal gevers geslaagd: er waren zo’n 50.000 unieke donateurs. Ook in relatieve aantallen is dit een significante hoeveelheid. Ter vergelijking: er waren in 1853 zo’n 80.000 stemgerechtigde burgers, en de petitie van de Adresbeweging hadden zo’n 200.000 ondertekenaars.¹³² Het initiatief kreeg ook brede aandacht. Kranten uit verschillende delen van het land plaatsten berichten met de aankondiging van het initiatief.¹³³

Het project ontmoette ook kritiek. Zo waarschuwde Abraham Kuypers blad *De Heraut* voor het voornemen van Bernhardi. *De Heraut* waardeerde het idee om de koning een blijk van liefde van het volk aan te bieden, maar keurde de middelen en het achterliggende doel van de actie af. Het achterliggende doel was namelijk om de koning te bewegen tot het schenden van de staatsrechtelijke inrichting van Nederland. Dat kon echter niet, want de koning had daar al een eed op gezworen. Verder

¹²⁸ *De heer Thorbecke door den Paus gekroond: eene greep in de geschiedenis onzer dagen* (Gouda 1853).

¹²⁹ *De Inlijving van Nederland in het Rijk van Rome* (Gouda 1853).

¹³⁰ Bornewasser, ‘Mythical aspects of dutch anticatholicism in the Nineteenth century’.

¹³¹ De Rooy, ‘“Een reuk des doods ten dood”’, 72, 73.

¹³² *Zamenspraken* no. 84; De Rooy, ‘Inleiding’, 11.

¹³³ *Hoornsche Courant*, 12 maart 1861; *Utrechtse Provinciale en Stads-Courant*, 7 maart 1861.

vond *De Heraut* dat Bernhardi opriep tot geweld en de onderbuikgevoelens van zijn doelgroep bespeelde. Er was ook kritiek op Bernhardi's gebruik van de term 'heffe des volks': "Laat u niet misleiden! Men wil met deze woorden uwe hartstogten opwekken, en van uwe opgewondenheid een *hefboom* maken tot het bereiken van staatkundige doeleinden".¹³⁴

Bernhardi stelde dat er achter het aanbieden van de Statenbijbel geen kwade bedoelingen schuilen, maar dat hij het belang van het vaderland op het oog had.¹³⁵ Naar aanleiding van de kritiek schreef hij dat de duivel niet kan dulden dat de geschiedenis 'met zulk eene luisterrijke daad zal versierd worden'. De reactie van een van de café-gasten daarop: 'Ja, dat is te begrijpen, want nooit is nog zoo iets gebeurd. Het jaar 1861 wordt hierdoor het belangrijkste jaar wat nog iemand beleefd heeft'.¹³⁶ Bernhardi plaatste zijn activisme dus in een groot metafysisch kader van een strijd tussen God en de duivel, tussen het goede en het kwaad. Hij zag het aanbieden van de Bijbel als een daad van grote historische betekenis. Naast een dankbetoon was de Bijbel namelijk ook bedoeld als een blijvende herinnering aan de band tussen het Nederlandse volk en het Oranjestad, die ontstond bij Willem van Oranje. Dit blijkt ook uit de afbeeldingen op het ijzerbeslag van de Bijbel (Zie afbeelding 2).¹³⁷

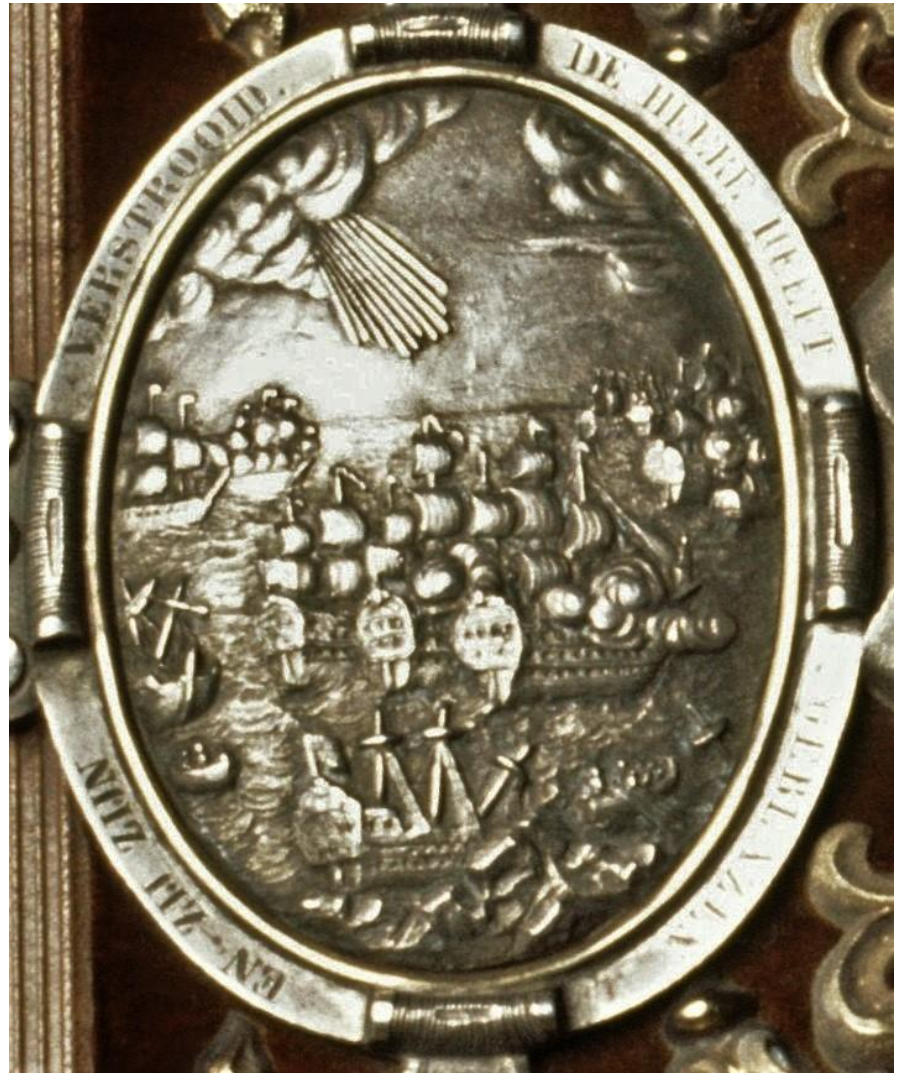
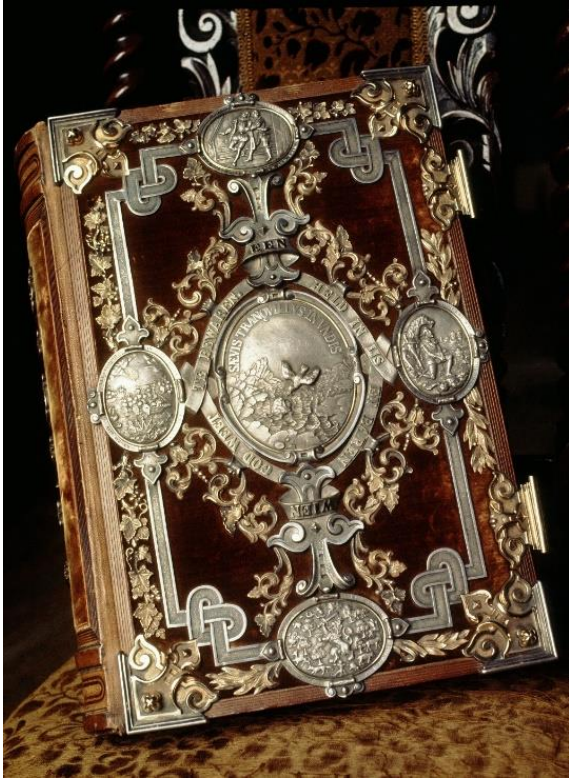
De kleinere afbeeldingen aan de zij- en onderkant geven gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis weer. De bovenste afbeelding geeft de moord op Willem van Oranje weer, met het bijschrift 'Mijn God, mijn God, ontferm U over mij en over Uw arme volk'. Deze woorden zou Oranje gesproken hebben vlak nadat hij door Balthasar Gerards dodelijk verwond was. Bernhardi wees hier vaak op, en zag het als een bewijs van de bijzondere band die er bestond tussen het Oranjestad en het Nederlandse volk. Links is de ondergang van de Armada in 1588 te zien, met het bijschrift 'De Heere heeft geblazen en zij zijn verstrooid' (zie afbeelding 3). Bernhardi geloofde, net als veel andere protestanten, dat de storm waarin een deel van de Armada verging onderdeel was van het goddelijke plan om van de Nederlanden een vrijplaats voor het gereformeerde geloof te maken. Rechts is prins Maurits afgebeeld, die een dankgebed uitspreekt nadat hij de slag bij Nieuwpoort (1600) gewonnen heeft. Al deze afbeeldingen en de bijschriften laten iets zien van wat Bernhardi als de kern van de Nederlandse geschiedenis beschouwde. Zijn religieuze overtuiging speelde daarin een grote rol; niet voor niets achtte hij het gepast om deze historische afbeeldingen op een Bijbel weer te geven. Geschiedenis en religie vloeiden voor Bernhardi moeiteloos in elkaar over.

¹³⁴ *De Heraut*, 29 maart 1861

¹³⁵ *Zamenspraken* no. 88, p. 4.

¹³⁶ *Zamenspraken* no. 89, p. 7.

¹³⁷ Fotocollectie RVD/Koninklijk Huis Nationaalarchief.nl, <<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/fotocollectie/afaa79c4-d0b4-102d-bcf8-003048976d84>>. (laatst geraadpleegd 4 juni 2022).

Afbeelding 2 en 3. De Statenbijbel die in 1862 aangeboden werd aan koning Willem III. In het detail rechts is duidelijk de inscriptie 'De Heere heeft geblazen en zij zijn verstrooid' te lezen. Fotocollectie RVD/Koninklijk Huis, via Nationaal Archief: <<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/fotocollectie/afaa79c4-d0b4-102d-bcf8-003048976d84?searchKey=59735c0c874030b744406cb665548d63>>. (Laatst geraadpleegd 4 juni 2022).

Toen de Statenbijbel gereed was, werd deze op meerdere plaatsen in het land tentoongesteld.¹³⁸ Verschillende kranten besteedden aandacht aan de tentoonstelling. Een lezer van de *Rotterdamse Courant* gaf via een ingezonden stuk een uitgebreid en enthousiast verslag; naar eigen zeggen hadden sommige stadsgenoten hem verzocht dit te doen omdat ze de verslaggeving van de krant van het project niet uitgebreid en nauwkeurig genoeg vonden.¹³⁹ De *Utrechtse Provinciale en Stadscourant* gaf

¹³⁸ *Zamenspraken* no. 135, p. 1.

¹³⁹ *Rotterdamse Courant*, 23 januari 1862, 2 april 1862.

een zeer positief verslag. Volgens de krant hadden 5000 donateurs uit Utrecht bijgedragen, en kon er 'niets dan goeds' van het initiatief gezegd worden.¹⁴⁰

Verder kon men een afbeelding van de Bijbel kopen, volgens Kees als een gedenkteken aan de daden van God. De tournee van de Statenbijbel door het land wijst op de brede maatschappelijke, politieke en 'didactische' relevantie die Bernhardi in het project zag. De Statenbijbel diende als een zichtbare representatie van zijn visie op de geschiedenis en maatschappelijke en politieke ordening van Nederland.¹⁴¹

Op 22 maart 1862 bood een commissie onder leiding van Bernhardi de Statenbijbel aan de koning aan. In *Zamenspraak* no. 141 doet Bernhardi verslag van deze gelegenheid. Hij schrijft dat de koning vergat dat hij als een vorst voor zijn onderdanen stond, en eerder op een vader onder zijn kinderen leek. Ook verwijst hij naar het verbond dat Willem van Oranje gesloten zou hebben met God.¹⁴² Verschillende kranten besteedden aandacht aan de ceremonie. De *Utrechtse Provinciale en Stedelijke Courant* schreef een positief verslag, maar bijvoorbeeld ook de *Harlinger Courant* bevatte een verslag. De actie had dus landelijke aandacht gekregen.¹⁴³

De dag na het aanbieden werd in Delft een 'dankbijeenkomst' gehouden. De stad Delft was daarvoor bewust uitgekozen, want dat was de stad waar in 1584 Willem van Oranje vermoord werd. Bernhardi zag zichzelf en zijn achterban als getrouwe maar in het nauw gedreven aanhangers van het gereformeerde christendom, net zoals Willem van Oranje dat in zijn ogen was. Ook het aanbieden van de Statenbijbel plaatste hij in historisch perspectief. Willem van Oranje verkocht zijn goud en zilver om daarvan troepen te huren toen het volk in nood was en de vrijheid bedreigd werd. Nu loopt de vrijheid (door Bernhardi hier niet nader gespecificeerd) weer het gevaar verloren te gaan, en verzamelt het volk, symbolisch, in kleine hoeveelheden geld in om een bijbel aan de koning te geven.¹⁴⁴

2.3.2 Het Oranjeweeshuis in Huizen.

De tweede actie die Bernhardi in de nasleep van de watersnood van 1861 op touw zette was de stichting van een weeshuis in Huizen. Bernhardi zag de watersnood als een teken van God dat Nederland meer werk moest maken van de zorg voor de minderbedeelden.¹⁴⁵ Vooral de zorg voor de wezen uit het dorp Huizen liet volgens hem te wensen over. Er was nog een bedrag over van de actie voor de Statenbijbel, en Bernhardi zette de lokale commissies van deze actie in voor een nieuwe

¹⁴⁰ *Utrechtse Provinciale en Stadscourant*, 22 januari 1862.

¹⁴¹ *Zamenspraken* no. 132.

¹⁴² *Zamenspraken* no. 141, p. 5.

¹⁴³ *Harlinger Courant*, 26 maart 1862; *Utrechtse Provinciale en Stadscourant*, 24 maart 1862.

¹⁴⁴ *Zamenspraken* no. 142, p. 4.

¹⁴⁵ *Zamenspraken* no. 78, p. 4.

inzamelingsactie, voor de stichting van een 'Oranje-Weeshuis' in Huizen.¹⁴⁶ Naast het verbeteren van de levensomstandigheden van de wezen moest het weeshuis – de naam is wat dat betreft al veelzeggend - een toonbeeld van liefde voor het Oranjehuis zijn en een herinnering aan het aanbieden van de Statenbijbel.¹⁴⁷

Het weeshuis was bedoeld om de volgens Bernhardi zo belangrijke eenheid tussen het volk en Oranje aan te tonen en verder te bewerkstelligen. Zoals hierboven beschreven, volgde deze eenheid voor Bernhardi uit de Nederlandse geschiedenis. Het gebouw moest een 'openbaar gedenkteken' van het 'drievoudige snoer' van 'Bijbel, Oranje en Vaderland' zijn, en was daarmee ook een verwijzing naar, en een fysieke representatie van, de geschiedenis.¹⁴⁸ Een van de café-gasten in de *Zamenspraken* vraagt: 'Maar kan men nu door het Oranje-Weeshuis, de geschiedenis weer in het leven roepen?' Kees reageert daarop: 'Wel zeker, dat zal je eens zien jongen, en daarom die prijs stelt op de glorierijke daden die God aan ons land heeft bewezen, die snelt gewis toe, - ten minste als er nog liefde voor het Huis van Oranje in het hart leeft, en waar dat leeft, daar stelt men hoge prijs op de Geschiedenis'.¹⁴⁹ Hieruit blijkt duidelijk de historisch gekleurde motivatie achter het oprichten van het Oranje-Weeshuis: het was een poging de geschiedenis te doen herleven. Ook komt hierin het verband naar voren dat in Bernhardi's denken bestond tussen de 'juiste' waardering van de geschiedenis van Nederland en het Oranjehuis en het bijdragen aan de actie voor het Oranje-Weeshuis. Degene die de geschiedenis op de juiste waarde schat, 'snelt gewis toe' en handelt dus vanuit de claim die de geschiedenis op hem legt.

Een paar nummers later stelt hij vast dat mensen vanzelf wel geld zouden gaan geven aan het Oranje-Weeshuis wanneer ze in zouden zien hoe ernstig de morele gesteldheid van Nederland was.¹⁵⁰ Het is duidelijk dat het weeshuis in zijn ogen niet alleen tegemoet kwam aan een sociale nood, maar ook een religieus-politiek 'statement' moest zijn: het moest wijzen op de belangrijke band tussen het Oranjehuis en Nederland, en op het belang van (Bernhardi's interpretatie van) het gereformeerde christendom als religieuze grondslag van de Nederlandse staat.

De inzamelingsactie voor het weeshuis nam een aantal jaar in beslag. In *Zamenspraak* no. 504 berichtte Bernhardi dat het weeshuis gereed is. De opening vond plaats op 31 augustus 1869.

2.4 'In niets doen ligt onze kracht'¹⁵¹: Bernhardi's waardering van praktisch handelen

Uit de twee hierboven beschreven gevallen blijkt dat Bernhardi duidelijk maatschappelijk en politiek actief kon zijn wanneer hij dat vanuit zijn visie op de geschiedenis nodig achtte. In 1853 greep hij naar

¹⁴⁶ *Zamenspraken* no. 83.

¹⁴⁷ *Zamenspraken* no. 142, p. 1.

¹⁴⁸ *Zamenspraken* no. 531, p. 276.

¹⁴⁹ *Zamenspraken* no. 146, p. 6.

¹⁵⁰ *Zamenspraken* no. 159, p. 5; no. 504; no. 531.

¹⁵¹ *Zamenspraken* no. 104, p. 5.

de pen en in de jaren na 1861 bood hij een Statenbijbel aan de koning aan en richtte een weeshuis op. In dit licht is het wellicht verrassend dat Bernhardi geen onverdeeld voorstander was van activisme, en veel andere vormen van politiek en maatschappelijk handelen zelfs afwees. Vaak nuanceerde hij in de *Zamenspraken* ook zijn eigen handelen. Over het werk aan het weeshuis schreef hij bijvoorbeeld: 'Wij hebben het dus zeer gemakkelijk, dat is maar eenvoudig af te wachten wat God doet! Zie daar al wat wij te doen hebben!'¹⁵² Ook over de Aprilbeweging was hij niet bepaald positief, zo bleek hierboven.

Een oproep tot een nationale biddag van de doorgaans tot het Réveil gerekende Christelijke Vrienden uit Amsterdam omschreef hij als onchristelijk activisme: de aanhangers ervan vertrouwden volgens hem niet genoeg op God.¹⁵³ De kritische waardering en nuancering van menselijk handelen in de geschiedenis hangt samen met de opvattingen van Kohlbrugge, waarop in hoofdstuk 1 ingegaan is. Het zijn deze opvattingen die Bernhardi tot een buitengewoon kritische houding ten opzichte van vrijwel al het religieus en historisch gemotiveerde maatschappelijke handelen brachten. Volgens hem kwam dat vaak voort uit een verkeerde motivatie.¹⁵⁴ Vanuit zijn voorzienigheidsgeloof kan daarnaast weinig 'agency' aan mensen toegekend worden. Toch benadrukte hij ook sterk de verantwoordelijkheid om te handelen. De religieus-gebaseerde afwijzing van menselijk handelen bracht Bernhardi in stelling tegen maatschappelijk en politiek activisme dat hijzelf afwijst, zoals dat van de Christelijke Vrienden. Bernhardi lijkt alleen zijn eigen handelen te zien als een door God gebruikt onderdeel van het goddelijke plan, het handelen van anderen ziet hij vrijwel nooit in dit licht.

2.5 Bernhardi in context: de verhouding met Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper

In de inleiding van dit onderzoek is gewezen op de opkomst van het historisch denken in de negentiende eeuw. Geschiedenisverhalen werden steeds belangrijker als een bron van identiteit en motivatie van concreet handelen. Binnen de Nederlandse context is deze materie onderzocht met betrekking tot Groen van Prinsterer.¹⁵⁵

Wat betekent dit met betrekking tot Bernhardi? Net als Groen had Bernhardi een narratief dat gold als een legitimering voor zijn praktische handelen, en was geschiedschrijving voor hem een vorm van politieke betrokkenheid. Dit narratief is in hoofdstuk 1 beschreven, maar komt ook in dit hoofdstuk terug. De maatschappelijke en politieke conclusies die Bernhardi en Groen uit hun narratief trokken verschilden echter fundamenteel. Groen accepteerde in zekere zin de organische ontwikkeling van de

¹⁵² *Zamenspraken* no. 135, p. 8.

¹⁵³ Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, 70, 71, 109; B.J. Spruyt, 'Tracasserie religieuse. De on vervulde belofte van een 'nader Réveil' in: F.A. van Lieburg red., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 211-239, aldaar 223.

¹⁵⁴ *Zamenspraken* no. 704, p. 9, 10.

¹⁵⁵ Schlebusch, *Strategic Narratives*, 2,3.

geschiedenis door de tijd heen, en wilde bijvoorbeeld niet tornen aan de grondwet. Het door zijn narratief gemotiveerde handelen wilde de geschiedenis niet terugdraaien, maar juist de ontwikkeling van de geschiedenis voortzetten, zij het binnen 'voorzichtige' antirevolutionaire kaders.¹⁵⁶ In het historisch gelegitimeerde narratief van Bernhardi daarentegen, lijkt het er soms op alsof de klok teruggedraaid moet worden. Dit blijkt duidelijk uit zijn houding ten opzichte van de grondwet. Toch had ook Bernhardi's praktische handelen een toekomstgericht element. Hij wilde publiekelijk zichtbare representaties van het verleden tot stand brengen en een bijdrage aan de nationale geschiedschrijving leveren, juist omdat hij geloofde dat de 'juiste' waardering van de geschiedenis onmisbaar is voor het 'juiste' maatschappelijke en politieke handelen van de toekomst.

Ook in de gekozen middelen was er een verschil tussen Groen en Bernhardi, hoewel er ook overeenkomsten te noemen zijn. Groen vond dat Bernhardi veel te ver ging, en zich aan opruiing van het publiek schuldig maakte. In een blad voor de Vereniging voor Christelijk-nationaal schoolonderwijs schrijft Groen naar aanleiding van het lezen van een nummer van de *Zamenspraken* over de inzet van Bernhardi: Wij zouden ons verheugen over dien ijver, ware het niet dat de inzage van dit nummer allezins aanleiding geeft tot de vrees dat men naar een loffelijk doel streeft langs een ongeoorloofden weg'.¹⁵⁷ Hij vindt dat Bernhardi, onder andere met zijn verwijzingen naar 1672 en het lot van Johan de Witt, de verkeerde hartstochten in het volk aanspreekt. Dit kan tot misdaden leiden. Eigenlijk maakt Bernhardi volgens Groen misbruik van de oranjelievendheid van het volk.¹⁵⁸ Groen wilde wel het constitutionele systeem respecteren, en vond dat dat ondanks alle kritiek die erop mogelijk was, moest blijven staan. Ook Abraham Kuyper verweet Bernhardi te streven naar een reactionaire revolutie. Diens opvattingen over de toepassing van de Bijbel in het negentiende-eeuwse Nederland vond hij te kort door de bocht en omschreef hij als 'puriteinsche dweeperij'.¹⁵⁹

Evenals Groen lijkt ook Kuyper zich terdege bewust te zijn geweest van de aantrekkingskracht die van Bernhardi's betoog op zijn publiek uitging, en vond hij het nodig voor Bernhardi te waarschuwen.

Ook buiten Kuyper en Groen was er kritiek op Bernhardi. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* stelde dat men met Bernhardi 'met de oude oranjepartij' van doen heeft, en beschuldigde hem ervan scenario's als dat van 20 augustus 1672 (de moord op de gebroeders De Witt) te willen herhalen. De duiding van de inhoud van de *Zamenspraken* is als volgt: 'Zij werden hoe langer zoo vinniger tegen de liberalen, tegen de Roomschen, tegen de Groenianen, tegen de confessionneelen,(...) tegen het

¹⁵⁶ Ibidem, 183.

¹⁵⁷ Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs, *Berigten der Vereeniging voor Christelijk-nationaal schoolonderwijs* (Den Haag 1861) 22; G. Groen van Prinsterer, *Parlementaire studiën en schetsen deel II* (Den Haag 1866) 449.

¹⁵⁸ Groen van Prinsterer, *Parlementaire studiën en schetsen*, 448.

¹⁵⁹ *De Heraut*, 28 januari 1870.

afmaken van het vee, tegen alles wat maar kennis en wetenschap en vooruitgang ademt en van hunne opinie verschilt'.¹⁶⁰

2.6 Conclusie

Wat was nu de verhouding tussen Bernhardi's historische denken en zijn maatschappelijke en politieke handelen? De in dit hoofdstuk besproken voorbeelden laten zien dat er een duidelijk verband bestond tussen Bernhardi's historische denken en zijn activisme. Tijdens de Aprilbeweging zag hij het als noodzakelijk naar de pen te grijpen en zijn publiek in te lichten over hoe de vork nu werkelijk in de steel zat. Dit alles met het doel recht te doen aan de geschiedenis en Nederland te beschermen tegen 'overheersing' door de Rooms-Katholieke Kerk.

In de historiografie is gesteld dat vanaf 1853 het debat over de nationale identiteit van Nederland geopend werd.¹⁶¹ Bernhardi neemt duidelijk een positie in binnen dit debat. Ook gebruikt hij de Aprilbeweging om de groepsidentiteit van zijn achterban te manifesteren.¹⁶²

De nasleep van de watersnood van 1861 laat zien dat Bernhardi activisme van meer maatschappelijke aard ook verbond aan zijn visie op de geschiedenis van Nederland en de betekenis daarvan voor zijn eigen tijd. Het Oranje-Weeshuis diende niet alleen voor het opvangen van wezen, maar was ook een fysieke representatie van Bernhardi's geschiedvisie en opvattingen over de staatkundige ordening van Nederland. Hetzelfde gold voor de Statenbijbel die Bernhardi aanbood aan koning Willem III.

Bernhardi's religieuze opvattingen waren van grote invloed op zijn waardering van praktisch maatschappelijk en politiek handelen. Als men op religieus vlak naar Bernhardi's inzichten niet zuiver op de graat was, was het ook onmogelijk een juiste visie op de geschiedenis van Nederland te hebben, en daarmee onmogelijk om een goede burger van Nederland te zijn. Toch zocht Bernhardi in de verspreiding van zijn gedachtegoed aansluiting bij breder levende opvattingen over de Nederlandse geschiedenis. Alleen dan was hij namelijk in staat zijn acties tot een succes te maken.

Dan is er nog Bernhardi's voorzienigheidsgeloof, dat de ruimte voor het menselijk handelen in de geschiedenis inperkte. Anderzijds benadrukte hij ook de menselijke verantwoordelijkheid om te handelen, en zo 'recht te doen' aan de geschiedenis. Dat kon door te bidden voor het vaderland, door geld te geven aan het project voor de Statenbijbel, of door de bouw van het Oranje-Weeshuis te steunen. De inherente spanning tussen deze beide elementen van zijn denken wordt door Bernhardi onbenoemd gelaten.

¹⁶⁰ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 5 december 1866.

¹⁶¹ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2014) 62-73.

¹⁶² Janse, "'Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken'", 173.

Het grote belang dat Bernhardi's religieuze opvattingen speelden in zijn motivering van praktisch handelen laat onverlet dat ook zijn historische denken hierop van grote invloed was. Zoals uit een blik op de secundaire literatuur blijkt, is Bernhardi's activisme voor een groot deel te verklaren binnen de negentiende-eeuwse context van historisch denken en praktisch handelen. Zijn visie op de geschiedenis speelde vaak een centrale rol in de motivering van zijn activisme. Ook in zijn kritiek op door hem verworpen vormen van praktisch handelen gebruikte Bernhardi historische argumenten.

Hoofdstuk 3 – De wijze waarop Bernhardi zijn geschiedvisie overdroeg

In de negentiende eeuw werd geschiedenisonderwijs gezien als een belangrijk middel voor de vorming van de goede burgers van de toekomst. De geschiedenis werd vaak gepresenteerd als een canon vol voorbeelden van vaderlanders wiens vroomheid, deugdzaamheid en moed het navolgen waard waren. Het historische verhaal was het geëigende genre om deze voorbeelden op een aansprekende manier aan kinderen over te brengen. De jeugdliteratuur maakte in de negentiende eeuw een groei door, en werd beschikbaar voor een breed publiek.¹⁶³ Gezien het grote belang dat aan geschiedenisonderwijs toegekend werd, en de grote waarde die Bernhardi zoals hierboven bleek aan de geschiedenis hechtte, is het de moeite waard te kijken hoe hij dacht over het geschiedenisonderwijs en meer in het algemeen, hoe hij zijn geschiedvisie probeerde over te dragen aan een breed publiek. Dit hoofdstuk gaat daar nader op in. Eerst wordt gekeken naar Bernhardi's rol als 'manager' van de herinnering van het verleden. Daarna wordt Bernhardi's aandacht voor het geschiedenisonderwijs aan kinderen besproken. Daarbij worden twee door Bernhardi geschreven geschiedenisverhalen voor kinderen bestudeerd. Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving van de praktische kant van Bernhardi's pogingen zijn geschiedvisie over te dragen.

3.1 Bernhardi als manager van de 'juiste' herinnering van de Nederlandse geschiedenis

Het voorlichten van het publiek over wat in Bernhardi's ogen de juiste versie van de Nederlandse geschiedenis is, was een belangrijke doelstelling van de *Zamenspraken*. Vaak stelt een van de personages dat het belangrijk is dat het volk onderwezen wordt in de vaderlandse geschiedenis. Op de scholen en in de wetenschap gebeurt dit niet meer. Bernhardi zag dit als een bewuste campagne, met de bedoeling het Nederlandse volk zijn werkelijke geschiedenis te doen vergeten. Dat stond ten dienste van de liberalen en katholieken, die de historische band tussen Nederland en het Oranjehuis willen verbreken.¹⁶⁴ De *Zamenspraken* dienden als middel om hier tegenin te gaan. In de inleiding bij de vele historische verhalen die in de *Zamenspraken* verteld worden wordt dit doel vaak benoemd.¹⁶⁵

Naast de *Zamenspraken* boden publieke herdenkingen van het verleden Bernhardi een geschikte gelegenheid om zijn geschiedvisie over te dragen. Tijdens deze herdenkingen probeerde hij aan te haken bij de verhevigde interesse voor de geschiedenis die er op die momenten bestond. De viering

¹⁶³ G.J. Schutte, *De geschiedenis aan het volk verteld. Populaire protestants-christelijke geschiedschrijving in de 19^e en 20^e eeuw* (Hilversum 2008) 11; J. de Gier, 'Nicolaas Beets en de historische roman' in: J. Dane en G. Harinck red., *Bouwsel voor 't leven. De traditie van de protestantse kinderliteratuur* (Zoetermeer 2003) 91-104; M. Rietveld-van Wingerden, 'Leentjebuurt, leescultuur en protestantse kinderliteratuur. Opkomst en eerste ontwikkelingen van een nieuw genre in Nederland in internationale context' in: Idem, 13-30, aldaar 19.

¹⁶⁴ *Zamenspraken* no. 82, p. 5.

¹⁶⁵ *Zamenspraken* no. 6, p. 2.

van het driehonderdjarig jubileum van de verovering van Den Briel op 1 april 1872 is hier het meest in het oog springende voorbeeld van. Het comité dat belast was met de nationale herdenking bezon zich onder meer over de plaats die daarbij aan rooms-katholieke Nederlanders toegekend moest worden. Zij keken immers met gemengde gevoelens terug op deze periode uit de geschiedenis, vooral vanwege de gewelddadige houding die de geuzen innamen tegenover de katholieken. Vanwege deze gevoeligheden wilde de regering een herdenking die neutraal zou zijn wat betreft de hevige debatten over de (historische) identiteit van Nederland. De herdenking moest vooral de eendracht en saamhorigheid van het Nederlandse volk stimuleren. Prominente rooms-katholieke geschiedschrijvers als J.A. Alberdingk Thijm en W.J. Nuyens waren kritisch op de festiviteiten en herinnerden daarbij aan de martelaren van Gorcum, negentien katholieke geestelijken die in de nasleep van de verovering van Den Briel door de geuzen gedood werden. Zij vonden dat 1572 mede hierom in het geheel geen nationale herdenking waard was. Daarnaast was Fruin kritisch op het kiezen van de geuzen als voorbeelden van saamhorigheid.¹⁶⁶ Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper op hun beurt vonden dat de herdenkingsplannen niet genoeg recht deden aan het orthodox-protestantse karakter van de Nederlandse geschiedenis. In de pers ontstond een felle discussie waar ook Bernhardi zich in mengde.¹⁶⁷

Hij was van mening dat de georganiseerde herdenkingsactiviteiten geen recht deden aan de werkelijke geschiedenis van Nederland. Daarom besloot hij tot de oprichting van een 'Geuzengesticht' in Den Briel. Dit zou een verzorgingshuis voor zeelieden en wezen van zeelieden worden. De inzameling werd op dezelfde wijze georganiseerd als de actie voor de Statenbijbel en het Oranjeweeshuis. Naast dit sociaal-maatschappelijke aspect was de stichting van het Geuzengesticht, evenals de oprichting van het Oranjeweeshuis in Huizen, een fysieke representatie van Bernhardi's visie op de geschiedenis: het moest dienen om de positieve herinnering aan de geuzen levend te houden. Bernhardi's oproep in *Zamenspraak* no. 652 zegt wat dat betreft genoeg: "t Gaat aanvankelijk goed, jongens! – laat ons toonen dat er nog Geuzen leven, al denken dr. Nuyens en Alberdingk Thijm dat ze reeds lang begraven zijn!".¹⁶⁸ Van der Zwaag wijst erop dat de naam 'Geuzengesticht' wellicht ook gekozen werd in het licht van de positieve aandacht die Abraham Kuyper rond die tijd aan de geuzen besteedde. Hij was zelfs van zins geweest zijn nieuwe dagblad *De Standaard*, dat op 1 april 1872 voor het eerst verscheen, 'De

¹⁶⁶ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 27-29; N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 561-563.

¹⁶⁷ R. de Graaf, '1 april' in: G. Harinck, H. Paul en B. Wallet red., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 106-116, aldaar 107-113; M. van der Plas, *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Amsterdam 1995) 169-221; A. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002); B. Benschop, 'De Vrijheidsnymph. Een beeld van strijd en eenheid', *Holland. Historisch tijdschrift* 54:1 (2022) 74-75.

¹⁶⁸ *Zamenspraken* no. 652, p. 15.

Geus' te noemen.¹⁶⁹ Na bekendmaking van Bernhardi's plan was *De Heraut* aanvankelijk nog kritisch op het initiatief, maar later kreeg het de steun van Kuyper. In *Zamenspraak* no. 662 werd bij de lijst van binnengekomen giften zelfs de naam van A. Kuyper vermeld, met een bijdrage van 5 gulden.¹⁷⁰ Een later nummer van *De Heraut* maakt melding van de giften die 'voor het plan van den heer Bernhardi' binnengekomen zijn.¹⁷¹ Het bredere publiek dat Kuyper bereikte, zal voor Bernhardi een krachtige steun in de rug geweest zijn. Tegelijkertijd was er ook kritiek op het voornemen. Het initiatief werd gezien als onnodig kwetsend voor katholieken, en als een onterechte verheerlijking van de gewelddadige geuzen. J.H. van Lennep schreef in het *Utrechts Dagblad* dat Bernhardi het 'Jezuïtische element' in de kerk vertegenwoordigde en verdeeldheid en partijschap zaaide waar dit niet nodig was.¹⁷²

3.2 Bernhardi's focus op het geschiedenisonderwijs aan kinderen

Bernhardi had veel aandacht voor het geschiedenisonderwijs aan kinderen, en weinig vertrouwen in de kwaliteit van het reguliere onderwijs. Volgens hem weigerden de meeste geschiedschrijvers te erkennen dat God de geschiedenis bestuurt, en probeerden ze het verloop van de geschiedenis op een andere, in Bernhardi's ogen onjuiste, manier te verklaren.¹⁷³ Hij zag deze onjuiste geschiedschrijving als een gevolg van door hem verfoeide ontwikkelingen, die hij gemakshalve onder de noemer 'Verlichting' schaarde.¹⁷⁴

3.2.1 Bernhardi's kritiek op het onderwijs in context

Wanneer Bernhardi vond dat de jeugd onjuist ingelicht werd probeerde hij dit recht te zetten. Zo bevatten de *Zamenspraken* een zeer kritische recensie van een nieuw uitgegeven schoolboek voor geschiedenisonderwijs: *Beroemde Nederlanders. Leesboek voor de lagere scholen* van J.F. Jansen.¹⁷⁵ Hierin werden volgens Bernhardi de 'verkeerde' Nederlanders als helden voorgesteld. Het boek dient alleen maar om het 'opkomend geslacht' van Oranje te vervreemden.¹⁷⁶ Bernhardi probeerde zijn

¹⁶⁹ Van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardi*, 101; A. Goslinga, *Briefwisseling Mr. Groen van Prinsterer met dr. A. Kuyper* (Kampen 1937) 173-178; J. Prast, *De mannen achter De Standaard: geschiedenis van een antirevolutionair dagblad* (Amsterdam 2018) 46.

¹⁷⁰ *Zamenspraken* no. 662.

¹⁷¹ *De Heraut*, 19 januari 1872; 22 maart 1872; Goslinga, *Briefwisseling*, 176.

¹⁷² De Graaf, '1 april', 110-114; A.W. van Bergen, *Nationaal gedenkboek, 1572, 1772, 1872* (Amsterdam 1873) 92, 93; Van Lennep werd ook aangehaald in: *Algemeen volksblad voor Nederland*, 1 februari 1872 en de *Hoornsche Courant*, 31 januari 1872.

¹⁷³ *Zamenspraken* no. 12, p. 7; no. 87, p.6, 7; no. 134, p. 6; no. 136, p. 2.

¹⁷⁴ *Zamenspraken* no. 123, p. 3.

¹⁷⁵ J.F. Jansen, *Beroemde Nederlanders. Leesboek voor de lagere scholen* (Harlingen 1861).

¹⁷⁶ *Zamenspraken* no. 515, p. 119, 120; no. 516, p. 125.

geschiedvisie dus onder meer over te brengen door kritisch te reageren op de inhoud van het geschiedenisonderwijs en expliciet aandacht te besteden aan publicaties waar hij het mee oneens was. Sinds 1848 bood de grondwet de doelgroep van Bernhardi in principe de mogelijkheid om eigen scholen te beginnen. Het oprichten van eigen christelijke scholen stuitte echter op kritiek van Bernhardi: hij vond dit een onterecht toegeven aan de liberalen. Juist het door de overheid bekostigde onderwijs diende in overeenstemming met zijn eigen wereldbeschouwing te zijn.¹⁷⁷ Dit maakt dat Bernhardi zelf weliswaar veel aandacht besteedde aan het geschiedenisonderwijs aan kinderen, maar niet ijverde voor eigen scholen.

De nadruk die Bernhardi legt op het onderwijs staat niet op zichzelf. In de negentiende eeuw was er in het algemeen veel aandacht voor de rol die onderwijs kon spelen in de burgerschaps- en natievorming.¹⁷⁸ Ook binnen het Réveil was er veel aandacht voor het onderwijs en de opvoedkundige waarde van de geschiedenis, hoewel er vaak kritiek was op de invloed van de Verlichting op het onderwijsprogramma.¹⁷⁹

Bernhardi's gerichtheid op het onderwijs is duidelijk binnen deze context te plaatsen. Talloze keren stelde hij dat het belangrijk is dat de lezers van de *Zamenspraken* ook hun kinderen met de geschiedenisverhalen bekendmaken. Hij presenteerde dit als een goddelijke opdracht en als noodzakelijk voor de toekomst van Nederland.¹⁸⁰ Het corrigeren van het geschiedbeeld zoals dat in het onderwijs dominant is zag Bernhardi dan ook als een belangrijke taak van de *Zamenspraken*, en ook in zijn andere publicaties wijst hij hier regelmatig op als een van de doelstellingen van zijn schrijfsarbeid.¹⁸¹

In de bovenstaande context van volksopvoeding via geschiedenis nam het geschiedenisverhaal als opvoedkundig genre een belangrijke plaats in. Literatuur speelde in de negentiende eeuw een belangrijke rol in het proces van natievorming, bijvoorbeeld via het opkomende genre van de historische roman.¹⁸² Via de verhaalvorm kon een opvoedkundige boodschap overgebracht worden.

¹⁷⁷ J. Exalto en G. van Klinken red., *De protestantse onderwijzer. Geschiedenis van een dienstbaar beroep (1800-1920)* (Zoetermeer 2015) 7, 8; I. de Haan, 'Van staatszorg tot vrijheidsrecht. De schoolstrijd in de Nederlandse samenleving', in: N. Bakker en R. Dekker red., *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 81-103, aldaar 81; *Zamenspraken* no. 3, p. 4; no. 12, p. 4; no. 9, p. 3; no. 458, p. 3-5.

¹⁷⁸ Exalto, *De protestantse onderwijzer*, 7-9. B. Kruithof, "'Godsvrucht en goede zeden bevorderen". Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' in: N. Bakker, R. Dekker (red.), *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 69-80.

¹⁷⁹ Kruithof, 'In de eerste plaats naar binnen werken', 5-7; Schutte, *De geschiedenis aan het volk verteld*, 10.

¹⁸⁰ *Zamenspraken* no. 505, p. 36.

¹⁸¹ Bernhardi, *De gebeurtenissen van het jaar 1853*, ii, 2-5, 43; *De Zeeuwsche vrijbuiters bij het beleg van Leiden*, 8,9; *Zamenspraken* no. 100, p. 1; no. 104, p. 2; no. 85, p. 7; no. 170, p. 4; no. 86, p. 8; no. 102, p. 6; no. 133 p. 6; no. 196, p. 1-3.

¹⁸² L. Jensen, 'Literature as access to the past' in: idem, J. Leerssen, M. Mathijssen red., *Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation* (Leiden 2010) 127-146; Berger, *The Past as History*, 88-93; Rietveld-van Wingerden, 'Leentjebuurt, leescultuur en protestantse kinderliteratuur', 19; P.B.M. Blaas, 'Het romantische verhaal. Over de vormgeving van het vaderland' in: J. Tollebeek en T. Verschaffel red., *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 143-158.

Ook binnen het Réveil was er aandacht voor het kinderboek en historische verhalen voor kinderen. Orthodox-protestantse kinderboekenschrijvers zagen hun literatuur als een 'bouwsel voor het leven'. Zij beschouwden het gebruik van fictie alleen als geoorloofd wanneer het verhaal de werkelijkheid op een goede en onderhoudende manier beschreef: als de vorm ten dienste stond van de boodschap.¹⁸³

3.2.2 Het verhaal als middel voor het overdragen van historische kennis

Bernhardi's visie op het geschiedenisverhaal als een middel om zijn historische denken over te dragen blijkt onder andere uit een in de *Zamenspraken* opgenomen recensie van het boek *Gods vinger in de geschiedenis van den tachtigjarigen oorlog* van P. Vergers.¹⁸⁴ Alhoewel het stuk niet door Bernardi zelf geschreven is, heeft hij de recensie wel opgenomen in de *Zamenspraken*, dus is het aannemelijk dat hij het met de inhoud ervan eens was. Dit blijkt ook uit de advertenties voor Vergers' boek die in de *Zamenspraken* geplaatst werden.¹⁸⁵ De recensent bespreekt instemmend de geschiedvisie die in het boek verwoord wordt, die er op neerkomt dat God in de geschiedenis het Nederlandse volk altijd geholpen heeft. Het boek is geschreven voor een jong publiek, een gegeven dat de recensent positief waardeert. Dan volgt een - zeker in het licht van Bernardi's hierna te bespreken historische verhalen voor kinderen – opvallende observatie. De schrijver stelt dat het tegenwoordig in de mode is om de geschiedenis aan de kinderen te vertellen in de vorm van romans. Dat leidt echter tot maar weinig historische kennis. Het voorliggende boek daarentegen, biedt 'zuiver geschiedenis, niet opgesierd met de een of andere held uit de verbeelding van den schrijver'.¹⁸⁶ De gekozen stijl is echter ook een nadeel, want: 'De stijl had gelukkiger kunnen zijn, en doet vreezen, dat vele jonge lieden en vooral kinderen het boek half gelezen ter zijde leggen'.¹⁸⁷

3.2.3 Bernardi's historische verhalen voor kinderen

Bernardi stond dus kritisch tegenover het gebruik van de roman als genre voor het overbrengen van een boodschap. Hij vreesde dat het gevaar groot was dat het vooral om het vermaak van het boeiende of meeslepende verhaal ging, en dat dit ten koste zou gaan van de inhoud. In meerdere *Zamenspraken* wees hij op de morele achteruitgang die romans in zijn ogen veroorzaken. Deze verhalen 'bederven' de jeugd.¹⁸⁸ Toch schreef hij zelf een tweetal historische verhalen, bedoeld voor ouders en kinderen.¹⁸⁹ Daarin probeerde hij zich enerzijds te houden aan de door hemzelf uitgeoefende kritiek op het genre van de verhaalvorm, anderzijds probeerde hij juist het verhaal te gebruiken om zijn visie op het

¹⁸³ Schutte, *De geschiedenis aan het volk verteld*, 11; De Gier, 'Nicolaas Beets en de historische roman', 91-104; Rietveld-van Wingerden, 'Leentjebuurtje, leescultuur en protestantse kinderliteratuur', 19.

¹⁸⁴ P. Vergers, *Gods vinger in de geschiedenis van den tachtigjarigen oorlog* (Utrecht 1872).

¹⁸⁵ *Zamenspraken* no. 532, p. 301; no. 542, p. 462, no. 659, p. 12.

¹⁸⁶ *Zamenspraken* no. 533, p. 317.

¹⁸⁷ *Zamenspraken* no. 533, p. 318.

¹⁸⁸ *Zamenspraken* no. 522, p. 170, 171.

¹⁸⁹ Bernardi, *De Veerman van Den Briel; De Zeeuwsche Vrijbouter bij het beleg van Leiden*.

verleden ook aan kinderen op een aantrekkelijke manier over te kunnen brengen. Zo zijn de hoofdrolspelers uit zijn verhaal niet 'de een of andere held uit de verbeelding van de schrijver',¹⁹⁰ maar personen aan wie de geschiedschrijving later een belangrijke rol toekende. In Bernhardi's verhaal over de verovering van Den Briel zijn dit Jan Koppestok en Rochus Meeuwissoon. Beide mannen werden in de populaire geschiedschrijving in de negentiende eeuw gezien als hoofdrolspelers die ook daadwerkelijk bestaan hebben. Dat ze vaak in een sfeer van romantiek gepresenteerd werden leverde soms kritiek op, maar vaak zagen schrijvers het gebruik van deze historische personen als karakters in een verhaal als een acceptabele manier van kennisoverdracht die niet tekort deed aan de historische werkelijkheid. Bernhardi accepteerde dus tot op zekere hoogte het gebruik van de historische roman, mits de morele lading van het verhaal duidelijk aanwezig was.¹⁹¹

Ook in Bernhardi's tweede verhaal, over het Leids ontzet, komen historische personen voor. De hoofdpersoon daar is Gerrit van der Laan, die al in de geschiedenisverhalen van P.C. Hooft (1581-1647) genoemd werd als belangrijke geuzenaanvoerder. Daarnaast gebruikt Bernhardi in het verhaal karakters met allegorische namen. Een Leidenaar die de Spanjaarden helpt, draagt de naam Pieter Quaat-gelaat. Bernhardi's lezers zullen bekend geweest zijn met het gebruik van karakternamen waarvan de morele strekking zo duidelijk in de naam aanwezig was. Onder andere in het onder orthodoxe protestanten geliefde *Een christen reize naar de Eeuwigheid* van de Engelse predikant John Bunyan komt het gebruik van dit soort namen voor karakters veel voor.¹⁹² In de *Zamenspraken* werd veelvuldig voor de werken van Bunyan geadverteerd.¹⁹³

In Bernhardi's geschiedenisverhalen is de invloed van de debatten uit zijn eigen tijd omtrent de waardering van het Nederlandse verleden merkbaar. Zo besteedde hij in het verhaal over de verovering van Den Briel aandacht aan het beeld van de geuzen als wreed en gewelddadig. In het verhaal werpt de vrouw van Jan Koppestok haar man, die op dat moment aan zijn kinderen de geschiedenis van de geuzen aan het vertellen is, tegen dat de geuzen (en vooral hun aanvoerder Lumey) wel erg wreed zijn. Vader Koppestok reageert hierop dat de geuzen inderdaad wel wreed zijn, maar dat dat ook begrijpelijk is, gezien alle wreedheden die hen door de Spanjaarden aangedaan zijn. Zijn vrouw stelt daarop dat het christelijk geloof ook richting vijanden een liefdevolle opstelling vraagt. Daarop geeft Koppestok de in Bernhardi's ogen ultieme rechtvaardiging van het verloop van de

¹⁹⁰ *Zamenspraken* no. 533, p. 317.

¹⁹¹ Zie bijvoorbeeld J.H. Ankersmit, *Koppestok, de wakkere veerman op Rozenburg: volksdrama in drie bedrijven of vier tafereelen* (Deventer 1872) met het kritische voorwoord van Dr. J. van Vloten.

¹⁹² Over Bunyan: A. Th. Van Deursen en F.A. van Lieburg, *De stille luyden: bevindelijk-gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen 1994) 28; J.B.H. Alblas, 'De verspreiding van Bunyans werk in Nederland' in: G.J. Schutte red., *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland* (Houten 1989) 21-33. Over de rol van de allegorie in de protestantse kinderliteratuur: Rietveld- van Wingerden, 'Leentjebuur, leescultuur en protestantse kinderliteratuur', 20.

¹⁹³ *Zamenspraken* no. 25, p. 8; no. 537, p. 384.

geschiedenis: 'Hoor eens, (...) ik geloof dat God de zaak van onze vrijheid ter hand genomen heeft, en daarom moeten wij Hem over de middelen laten beschikken. Hij weet het best welk soort mensen geschikt zijn om de dwingelanden te bestrijden'.¹⁹⁴

In dit verband is de naam die Bernhardi aan de vrouw van Jan Koppesok geeft relevant: Martha. Verderop in de tekst blijkt dat deze naam bedoeld is als een expliciete referentie naar een verhaal uit het Nieuwe Testament, waarin twee vrouwen met de namen Martha en Maria voorkomen. Martha is daarin een toonbeeld van bezorgdheid om concrete, wereldlijke zaken als een goed functionerend huishouden. Dit staat haar aandacht voor de religieuze boodschap die Jezus op dat moment aan het vertellen is in de weg. Maria staat daartegenover als iemand die de bezorgdheid om meer wereldlijke zaken op de tweede plaats kan zetten, om volledig op te gaan in het luisteren naar Jezus. Bernhardi paste dit onderscheid toe op de houding ten opzichte van de geschiedenis: zijn publiek moest zich niet van de wijs laten brengen door kritiek op voorgestelde wandaden van de geuzen. Dat getuigde van onvoldoende zicht op de religieuze lading van de geschiedenis.¹⁹⁵ Het gebruik van de allegorische en Bijbelse namen laat zien dat Bernhardi probeerde aan te sluiten bij verteltechnieken waarmee zijn doelgroep bekend was.

De gedeeltes in de verhalen die geschreven zijn als een dialoog tussen de verschillende karakters worden afgewisseld met stukken waarin een alwetende verteller de lezer informeert over het verloop en de achtergronden van de Opstand. Een van deze verhalen gaat over de geestelijke Angelus Merula (1482-1557). Dit was een uit Den Briel afkomstige priester, die ter dood veroordeeld werd voor het aanhangen van protestants gedachtegoed. Bernhardi vertelt zijn levensverhaal uitgebreid en presenteert hem als een martelaar van de Reformatie.¹⁹⁶ In de negentiende eeuw verschenen er vanuit protestantse hoek meer levensverhalen van Merula, waarin hij werd neergezet als een voorbeeld en martelaar voor het ware geloof.¹⁹⁷ De aandacht die Bernhardi aan Merula besteedde kan moeilijk los gezien worden van de positieve aandacht die er vanaf ongeveer 1850, mede als gevolg van een opkomende rooms-katholieke historiografie, kwam voor de martelaren van Gorcum. In 1867 werden zij heilig verklaard door paus Pius IX, wat leidde tot boze reacties van sommige Nederlandse protestanten.¹⁹⁸ In de negentiende eeuw dienden martelarenverhalen in historische debatten vaak om moreel kapitaal te verschaffen aan de aanhangers van een bepaalde visie op het verleden en de

¹⁹⁴ Bernhardi, *De veerman van Den Briel*, 9.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 12.

¹⁹⁶ *Ibidem*, 36-40.

¹⁹⁷ Bijvoorbeeld: W. Moll, *Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs: 1530-1557* (Amsterdam 1851); M. Cohen Stuart, *Het sterven van Angelus Merula* (Rotterdam 1863).

¹⁹⁸ H. Paul en B. Wallet, "'A Sun that Lost its Shine': The Reformation in Dutch Protestant Memory Culture, 1817-1917", *Church History and Religious Culture* 88:1 (2008) 35-62, aldaar 46; Margry, 'Imago en identiteit', 64-86.

nationale identiteit. Beide kampen in dit debat hadden hun eigen martelarenverhalen.¹⁹⁹ In het verhaal schrijft Bernhardi dat de geuzen na de verovering van Den Briel dertien priesters gevangennamen, die later hun verdiende straf zouden krijgen.²⁰⁰ Het is niet vast te stellen of hij dit bedoelde als een expliciete verwijzing naar de martelaren van Gorcum en zich alleen vergiste in het aantal of een fictief voorbeeld bedenkt, maar duidelijk is in ieder geval dat hij de daden van de geuzen die hen door veel negentiende-eeuwse geschiedschrijvers kwalijk genomen werden (het doden van geestelijken) niet veroordeelde.²⁰¹ Bernhardi wilde zijn jonge publiek beschermen tegen de in zijn ogen onjuiste gedachte dat de geuzen een gewelddadige en ongeorganiseerde groep strijders waren die het met morele normen niet zo nauw namen. Zijn voorzienigheidsgeloof, zoals dat in hoofdstuk 1 beschreven is, gebruikte hij ook hier als de uiteindelijke rechtvaardiging voor moreel kwestieuze episodes uit het verleden.

Beide historische verhalen eindigt Bernhardi met een beschouwing waarin hij het vertelde geschiedenisverhaal betrok op zijn eigen tijd. In beide gevallen was dit een oproep om bezorgd te zijn voor de toenemende invloed van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, en een aansporing aan zijn lezers om zich in de Nederlandse geschiedenis te blijven verdiepen, en die te blijven zien als een openbaring van God.²⁰²

In de vorm die Bernhardi hier koos om zijn geschiedvisie over te dragen richting kinderen blijkt dat hij een middenweg wilde bewandelen tussen enerzijds het door hem verfoeide volledig fictieve geromantiseerde historische verhaal, en anderzijds een voor een jong publiek onaantrekkelijke louter feitelijke verhandeling. Hij probeerde hierin een balans te vinden door personages die daadwerkelijk in de historische werkelijkheid bestaan hebben de grootste rol te geven, maar ook fictieve elementen toe te voegen. De fictieve elementen in zijn verhaal werden door hem alleen gerechtvaardigd in zoverre ze het opvoedkundige doel van zijn publicaties dienden.

Hoe representatief waren Bernhardi's populaire geschiedenisverhalen? Illustratief hierin is een vergelijking tussen Bernhardi's verhalen en *De bierbrouwer van Den Briel* van J.C. Luitingh.²⁰³ Evenals het verhaal van Bernhardi begint dit verhaal in een huiselijke setting, met een man en vrouw die samen de toestand van Nederland bespreken en daarover hun bezorgdheid uiten. Ook in dit verhaal is er het karakter van de 'bezorgde huisvrouw'.²⁰⁴ Door middel van de dialoog tussen man en vrouw wordt de

¹⁹⁹ M. Boyen en B. Majerus, 'Weak and Strong Nations in the Low Countries: National Historiography and its 'Others' in Belgium, Luxembourg and the Netherlands in the Nineteenth and Twentieth Centuries' in: S. Berger red., *The contested nation: ethnicity, religion and gender in national histories* (Basingstoke 2008) 283-310, aldaar 287; Baár, 'Heretics into National Heroes', 128, 130.

²⁰⁰ Bernhardi, *De veerman van Den Briel*, 65.

²⁰¹ Ibidem, 56.

²⁰² Bernhardi, *De veerman van Den Briel*, 71; *De Zeeuwsche Vrijbouter bij het beleg van Leiden*, 61-67.

²⁰³ J.C. Luitingh, *De bierbrouwer van Den Briel, 1572, een verhaal uit den tachtigjarigen oorlog* (Den Haag 1887).

²⁰⁴ Ibidem, 5, 6.

lezer ook op een eenvoudige manier geïnformeerd, terwijl een alwetende verteller de grote lijnen van de historische ontwikkelingen tot 1572 weergeeft.²⁰⁵ Er is ook veel aandacht voor de wreedheden van de Inquisitie. Net als in de verhalen van Bernhardi worden allegorische namen gebruikt. Watergeus Dirk Duivel dient bijvoorbeeld om te illustreren dat de wreedheden van de rooms-katholieken veel geuzen tot gevaarlijke en wraakzuchtige strijders gemaakt hebben.²⁰⁶ Met betrekking tot de wreedheden van de geuzen is Luitingh kritischer dan Bernhardi (hij schrijft dat de inname van Den Briel erdoor ontsierd werd), maar ook hij vergoelijkt het uiteindelijk door te wijzen op de vele wreedheden die de katholieken begaan hadden. Aan het einde van het verhaal besteedt Luitingh, evenals Bernhardi, aandacht aan de dertien monniken die gedood werden en verdedigt hij, zij het op wat minder fanatieke wijze dan Bernhardi, hun veroordeling.²⁰⁷

Ook in P. Vergers' *De turfdrager van Haarlem*²⁰⁸ zijn overeenkomsten met de verhalen van Bernhardi waar te nemen. Vergers gebruikt ook een man en vrouw als hoofdpersonen, die via dialogen met elkaar, afgewisseld door een alwetende verteller, de lezer informeren over het verloop van de geschiedenis.²⁰⁹ Verder is er de duidelijke overtuiging dat God de geschiedenis bestuurt aanwezig, en worden de stereotiepe verwijten richting de rooms-katholieken geuit.²¹⁰ De stijlform van een vader die aan zijn kinderen de vaderlandse geschiedenis vertelt, was een veelvoorkomend middel in de negentiende eeuw. Bernhardi maakt hier ook gebruik van in zijn verhalen.²¹¹

Deze korte vergelijking laat zien dat Bernhardi in zijn populaire geschiedenisverhalen aansloot bij wat in het genre van het populaire geschiedenisverhaal gebruikelijk was. Wel zijn andere schrijvers vaak wat kritischer op de geuzen dan Bernhardi.

3.3 De middelen die Bernhardi gebruikte om zijn visie door te geven

Hierboven is gebleken dat Bernhardi veel verschillende middelen aangreep om zijn geschiedvisie over te dragen. Hij schreef geschiedenisverhalen voor kinderen, historische verslagen in de *Zamenspraken*, open brieven die de goede naam van Willem van Oranje verdedigen, pamfletten, liederen, en een meer als 'journalistiek' gepresenteerd verslag van het jaar 1853. In de *Zamenspraken* reageerde Bernhardi regelmatig kritisch op de historische berichtgeving in landelijke en regionale dagbladen.²¹² Bernhardi's repertoire reikte echter verder dan alleen het geschreven woord. Ook het aanbieden van een

²⁰⁵ Ibidem, 6-9.

²⁰⁶ Ibidem, 22.

²⁰⁷ Ibidem, 34, 35.

²⁰⁸ P. Vergers, *De turfdrager van Haarlem: eene bladzijde uit den Tachtigjarigen Oorlog: verhaal voor jonge lieden* (Tiel 1868).

²⁰⁹ Ibidem, 48.

²¹⁰ Ibidem, 29, 38.

²¹¹ Schutte, *De geschiedenis aan het volk verteld*, 13.

²¹² *Zamenspraken* no. 45; no. 154, p. 5; no. 204, p. 3; no. 601, p. 1.

Statenbijbel met allerlei religieuze en historisch gekleurde afbeeldingen en het oprichten van een weeshuis dienden om zijn geschiedvisie aan een breed publiek bekend te maken.

Bernhardi richtte zich met zijn publicaties op een breed en wat minder vermogend publiek. Zelf zag hij het feit dat zijn doelgroep tot de 'heffe des volks' behoort als een positief gegeven.²¹³ Binnen de leescultuur die het Réveil wilde bevorderen was er een sterke gerichtheid op lagere sociale klassen.²¹⁴ Dit is ook terug te zien in de prijzen en verkooptechnieken van Bernhardi's publicaties. Ze waren van relatief goedkope kwaliteit (zogenaamde 'blauwboekjes') en erop gericht breed verspreid te kunnen worden.²¹⁵ Op de achterkaft van zijn verhaal *De veerman van Den Briel* staan de prijzen van de uitgave afgedrukt. Een exemplaar kostte 30 cent, maar de publicatie kon ook in hoeveelheden van 25 en 50 exemplaren afgenomen worden, met stapelkorting. Op deze manier was de publicatie ook aantrekkelijk voor religieuze organisaties zoals zondagsscholen en evangelisatieverenigingen, die dit drukwerk weer verder verspreidden onder hun leden. Vanaf 1860 waren deze organisaties grootafnemers van kinderboeken.²¹⁶

Een opvallend onderdeel van de manier waarop Bernhardi zijn geschiedvisie probeerde over te dragen is zijn gebruik van de vrijheid van drukpers. Deze vrijheid was een gevolg van de grondwet van 1848, die door Bernhardi verworpen werd. Het was echter juist deze grondwet die hem de mogelijkheid bood zijn publicitaire arbeid voort te zetten. Dit bleek duidelijk in 1859 toen na het verschijnen van de eerste zes nummers van de *Zamenspraken*, tegen Bernhardi een aanklacht werd ingediend vanwege de inhoud ervan. Bernhardi werd beschuldigd van het aanzetten tot een staatsgreep tegen de grondwet. De rechter constateerde echter dat deze uitingen vielen onder de vrijheid van drukpers.²¹⁷ In het eerstvolgende nummer van de *Zamenspraken* reageerde Bernhardi op het voorval. Hij stelt daarin dat er in de 'Hollandsche tuin' altijd de gelegenheid was om te spreken over de onderwerpen waarover hem onlangs bijna door de overheid het zwijgen opgelegd was. Bernhardi zag de vrijheid van drukpers duidelijk als een middel: 'Het volk lijkt steeds meer misleid te worden, maar wij zullen de vrijheid gebruiken om alle onheilspellende verschijnselen in het ware licht te stellen'.²¹⁸ Hij kwalificeerde de vrijheid van drukpers niet als een onderdeel van de liberale grondwet van 1848, maar als iets dat altijd al typisch bij Nederland hoorde.²¹⁹

²¹³ *Zamenspraken* no. 104, p. 3.

²¹⁴ Rietveld-van Wingerden, 'Leentjebuurtje, leescultuur en protestantse kinderliteratuur', 13-28; Schutte, *De geschiedenis aan het volk verteld*, 11.

²¹⁵ L.H.M. Wessels, 'Het pamflet. De polsslag van het heden' in: J. Tollebeek en T. Verschaffel red., *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 81-104, aldaar 85; Van der Zwaag, *Jean Louis Bernhardi*, 53.

²¹⁶ Rietveld-van Wingerden, 'Leentjebuurtje, leescultuur en protestantse kinderliteratuur', 20, 21.

²¹⁷ 'Levensschets van Jean Louis Bernhardi', 18.

²¹⁸ *Zamenspraken* no. 505, p. 40.

²¹⁹ *Zamenspraken* no. 8, p. 1, 2.

3.4 Bernhardi als ‘kennismakelaar’

Bernhardi richtte zich op brede lagen van de bevolking. Hij wilde zijn boodschap op een populaire manier overbrengen. Voor het onderbouwen van zijn geschiedvisie doet Bernhardi vrijwel geen beroep op de academische geschiedschrijving. Hoewel hij Groen van Prinsterer wel enkele malen met waardering noemt, beschouwt hij die niet als maatgevend voor zijn eigen geschiedvisie.²²⁰ Bernhardi lijkt de waarde van Groens historische denken af te meten aan de politieke standpunten die Groen innam. Bernhardi was het vaak met deze standpunten oneens. Uit zijn afwijzing van Groens concrete politieke standpunten leidde Bernhardi af dat Groens geschiedvisie ook niet deugde. In de *Zamenspraken* zijn bijvoorbeeld geen advertenties voor Groens in 1846 verschenen *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, of zijn meer geschiedfilosofische *Ongeloof en Revolutie* (1847) te vinden. Daarom kan niet gezegd worden dat Bernhardi in dit opzicht de rol van ‘kennismakelaar’ vervulde en het meer academische historische denken van Groen op een populaire en bevattelijke manier vertaalde naar een breed publiek.

De rol van Bernhardi als kennismakelaar is eerder toepasbaar op het gedachtegoed van Bilderdijk. In de *Zamenspraken* werden korte citaten van Bilderdijk veelvuldig aangehaald, vaak met de opmerking dat hij een profeet was.²²¹ De literatuur over Bilderdijk toont echter aan dat Bilderdijk maar in zeer beperkte mate als de orthodoxe protestant zoals hij Bernhardi voor ogen stond, gezien kan worden.²²² Bernhardi’s populaire weergave van Bilderdijks ideeën betreft dan dus vooral een weergave van een orthodox-gereformeerde interpretatie van het gedachtegoed van Bilderdijk.

In zijn werk schiep Bernhardi verder bewust een bepaalde afstand tot de academische wereld. In de *Zamenspraken* stelde hij vaak hoezeer de moderne wetenschap afgeleden is naar een bedenkelijk peil. Ter illustratie noemde hij dan bijvoorbeeld de opvattingen van de bekende hoogleraar C.W. Opzoomer (1821-1892), die in de negentiende eeuw in bredere zin opschudding veroorzaakten onder protestanten.²²³ De geschiedwetenschap schatte de geschiedenis niet meer op de juiste (religieuze) waarde. Met betrekking tot de manier waarop hij zijn eigen geschiedvisie over probeerde te brengen, diende dit ernstige verwijt dat hij de academische geschiedschrijving maakt als een rechtvaardiging voor de grote afstand die hij in zijn eigen geschiedschrijving tot de academische geschiedschrijving heeft. Bernhardi schiep wantrouwen richting de wetenschap, om zijn eigen meer populaire en niet-onderbouwde geschiedschrijving te verdedigen.

²²⁰ *Zamenspraken* no. 523, p. 179; no. 510, p. 75.

²²¹ *Zamenspraken* no. 4, p. 5, 6.

²²² Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 568.

²²³ *Zamenspraken* no. 506; no. 511; no. 700, p. 2.; J. van Eijnatten, ‘De lof der overtuiging. Fruin over religie en beschaving in heden en verleden’ in: H. Paul en H. te Velde red., *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010) 154-174, aldaar 154-157.

3.5 Conclusie

Bernhardi probeerde zijn historische denken op veel verschillende manieren over te dragen. Zowel het geschreven woord als sociale instellingen als een weeshuis konden hieraan bijdragen. De vrijheid van drukpers werd door Bernhardi maximaal benut. Met betrekking tot het overdragen van zijn visie op de geschiedenis had hij erg weinig vertrouwen in de academische geschiedwetenschap en het reguliere onderwijs. Omdat hij een juiste visie op de geschiedenis essentieel achtte voor de toekomstige welvaart van Nederland legde hij sterk de nadruk op het geschiedenisonderwijs aan kinderen in de privésfeer. Hij deed dit onder andere door zelf geschiedenisverhalen te schrijven waarin hij aansluiting zocht bij de leescultuur waar zijn publiek al mee bekend was.

Alhoewel Bernhardi pessimistisch gestemd was over het potentieel dat het publieke domein bood voor het succesvol informeren van Nederland over de werkelijke aard van de geschiedenis deed hij volop mee in het publieke debat omtrent het verleden. Momenten van collectieve herinnering, zoals de herdenking van de verovering van Den Briel, vormden aansporingen om zijn eigen geschiedvisie waar nodig aan te scherpen en alternatieve visies aan te vallen. Met betrekking tot de publieke herinnering aan het verleden was Bernhardi geen voorstander van de voor de hand liggende middelen als beelden en gedenkpenningen. Hij zag juist ook sociaal-maatschappelijk handelen, zoals een tehuis voor hulpbehoevende zeelieden, als een manier om de herinnering aan het verleden – in dit geval aan de geuzen – levend te houden.

Bernhardi kan niet gezien worden als een doelbewuste ‘popularisator’ van meer academisch historisch denken, zoals dat bij Groen van Prinsterer voorkwam. Daarvoor was zijn aversie richting de academische wereld te groot. Wel zag hij geschiedschrijving duidelijk in dienst staan van het opvoeden van het Nederlandse volk tot goede burgers en diende zijn geschiedschrijving daarmee ook politieke en maatschappelijke doelen.

Conclusie

In hoeverre is er nu een verband tussen het politiek-maatschappelijke engagement van Jean Louis Bernhardi en zijn historisch denken als populaire geschiedschrijver in de periode 1850-1875?

In Bernhardi's denken speelde geschiedenis een cruciale rol. Zoals in hoofdstuk 1 omschreven gebruikte hij zijn historische denken als een kader om ontwikkelingen en gebeurtenissen uit zijn eigen tijd mee te duiden.²²⁴ Hij kende de voorzienigheid van God een grote rol toe in het historisch proces. Dit betekende dat de geschiedenis een hoge status kreeg en bijna op gelijke voet kwam te staan met de Bijbel.²²⁵

Een onmisbaar onderdeel van Bernhardi's historische denken is verder zijn kritiek op de gangbare geschiedschrijving. Daarin werd volgens hem voorbijgegaan aan de religieus-morele betekenis die de geschiedenis bevat. Het aanhangen van een onjuiste geschiedvisie betekende voor Bernhardi automatisch ook dat men geen goede burger van Nederland kon zijn. Hieruit blijkt hoe sterk het verband was tussen zijn historische denken en zijn politieke en maatschappelijke handelen.

De twee voorbeelden van door Bernhardi ondernomen concrete politiek-maatschappelijke actie die in hoofdstuk 2 besproken zijn wijzen hier ook op. In 1853 mengde Bernhardi zich in het publieke debat over de invloed van de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland. Hij zag zijn publicitaire arbeid als een noodzakelijke verdediging van Nederland tegen overheersing door het rooms-katholieke 'gevaar' en als recht doend aan de Nederlandse geschiedenis.

In de nasleep van de watersnood van 1861 bleek dat Bernhardi zijn historische denken ook verbond aan actief handelen van meer sociale aard. Naast dat het Oranjeweeshuis aan een bestaande sociale problematiek tegemoet kwam, moest het een fysieke representatie van Bernhardi's visie op de Nederlandse geschiedenis en daaruit voortvloeiende standpunten zijn. Dit gold ook voor de Statenbijbel die Bernhardi aanbood aan koning Willem III. In beide gevallen concludeerde Bernhardi uit de geschiedenis een sterke aanzet om praktisch te gaan handelen. Bernhardi zag de geschiedenis niet als een proces van vooruitgang, zoals veel andere negentiende-eeuwse denkers over geschiedenis.²²⁶ Wel benadrukte hij voortdurend de verantwoordelijkheid van zijn publiek om te luisteren naar de claim die de geschiedenis op hen legde: men moest actief aan de slag om de geschiedenis recht te doen.

Bernhardi probeerde zijn denkbeelden op veel verschillende manieren over te dragen. Hij reageerde op berichten uit kranten en tijdschriften, schreef antipapistische strijdlieden en een

²²⁴ *Zamenspraken* no. 147, p. 3.

²²⁵ *Zamenspraken* no. 533, p. 318.

²²⁶ Zie o.a. Iggers, *The German Conception of History*; Berger, *The Past as History*, 120; Van Eijnatten, 'De lof der overtuiging', 171.

'journalistiek' verslag van het jaar 1853. Naast het geschreven woord gebruikte hij sociale initiatieven zoals de oprichting van het Oranjeweeshuis en het Geuzengesticht.

Daarnaast had hij veel aandacht voor het geschiedenisonderwijs aan kinderen. De historische verhalen in de *Zamenspraken* dienden om een tegenwicht te bieden aan het in Bernhardi's ogen tekortschietende reguliere geschiedenisonderwijs. De connectie die Bernhardi legde tussen geschiedvisie en het burgerschap van Nederland laat ook zien hoezeer toekomstgericht zijn activisme was.

Bernhardi's aandacht voor geschiedenis had vrijwel alleen betrekking op de meer 'populaire', breed toegankelijke opvattingen en kennis over het verleden: het onderwijs aan kinderen en publieke herdenkingen, standbeelden, en aandacht voor de geschiedenis in kranten. Hij liet de academische wereld vrijwel volledig links liggen. Alleen wanneer de inhoud van de academische geschiedschrijving zich vertaalde naar het brede publieke domein bood Bernhardi een kritisch tegengeluid. Hij reageerde dan echter op de populaire weergave van de academische geschiedschrijving, niet op de inhoud van de academische geschiedschrijving als zodanig.

Bernhardi gebruikte het genre van het historische verhaal om zijn geschiedvisie op een aansprekende manier aan een jong publiek over te kunnen dragen. Naast een weergave van het Nederlandse verleden bevatten deze verhalen ook een toepassing naar Bernhardi's eigen tijd. Hierin zocht Bernhardi aansluiting bij de bredere historische leescultuur uit de negentiende-eeuw.²²⁷

Met betrekking tot de praktische kant van Bernhardi's politiek-maatschappelijke handelen is ten slotte nog zijn houding ten opzichte van de grondwet van 1848 opvallend. In ideologisch opzicht zag hij deze grondwet als een verwerpelijk modern product. In praktisch opzicht maakte Bernhardi echter volop gebruik van de mogelijkheden die de grondwet hem bood om deel te nemen aan het publieke debat. Bernhardi bracht zijn reactionaire boodschap dus met moderne middelen. In navolging van Van Eijnatten kan gesteld worden dat ook Bernhardi een voorbeeld is van de negentiende-eeuwse beïnvloeding van orthodoxe protestanten door de moderniteit.²²⁸

Op kerkelijk-theologisch vlak was de achterban van Bernhardi erg klein. Om zijn politiek-maatschappelijke acties bij een breed publiek onder de aandacht te brengen sloot hij aan bij bredere ideeën die in de samenleving over het Nederlandse verleden leefden. Als het op de details aankwam was Bernhardi het hier vaak niet mee eens, maar de grote lijnen zoals het idee dat Nederland in essentie een protestantse natie was, boden hem voldoende aanknopingspunten.²²⁹ Vooral tijdens momenten van verhoogde publieke interesse voor de geschiedenis maakte Bernhardi hiervan gebruik.

²²⁷ Jensen, *De verheerlijking van het verleden*, 19.

²²⁸ J. van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (Kampen 1992) 267.

²²⁹ Bornewasser, 'Mythical aspects of Dutch anticatholicism in the Nineteenth century', 184-206.

Met betrekking tot de historiografie over het Réveil past de casus Bernhardi in de ontwikkeling waarbinnen het Réveilactivisme zich verbreedde en democratiseerde.²³⁰ Bernhardi legde een zekere afkeer van de hogere klassen in de maatschappij aan de dag, en probeerde met zijn acties voor het Oranjeweeshuis en de Statenbijbel de acties van leken te bundelen.²³¹

Wat maakt de casus Bernhardi nu relevant ten opzichte van de historiografie over het negentiende-eeuwse denken over geschiedenis en de verhouding tussen historisch denken en praktisch handelen?

Bernhardi laat zien dat er ook op het terrein van de populaire geschiedschrijving een verband bestaat tussen historisch denken en praktisch handelen. Evenals Groen van Prinsterer, Fruin en het bredere hoger opgeleide publiek zoals in geschiedenis geïnteresseerde predikanten verbond hij historisch denken met praktisch maatschappelijk en politiek handelen.²³² Bernhardi beschouwde de geschiedenis niet alleen maar als een verzameling verhalen, maar als een vorm van goddelijke openbaring, die een claim legde op het publiek. Bij Bernhardi kan de lezer geen passieve toeschouwer van de geschiedenis zijn: hij moet actief zijn en bijdragen aan pogingen om recht te doen aan de geschiedenis door bijvoorbeeld een Statenbijbel aan koning Willem III te geven of een weeshuis te bouwen. Er moest gehandeld worden om de geschiedenis voort te laten gaan, de geschiedenis moest met 'luisterrijke daden versierd worden'.²³³ Bernhardi wilde van zijn lezers, door middel van zijn geschiedenisverhalen, goede gereformeerde vaderlanders maken, mede omdat dit noodzakelijk was voor de toekomstige welvaart van Nederland. Dit onderstreept de praktische functie die zijn geschiedschrijving had.

Bernhardi is geen popularisator van de wetenschappelijke geschiedschrijving te noemen. Het tegenovergestelde is eerder waar: hij wilde een breed publiek 'beschermen' tegen de vondsten van de historische wetenschap, omdat deze volgens hem de essentie van de geschiedenis weglief. Deze bescherming komt het duidelijkst terug in Bernhardi's pogingen het reguliere geschiedenisonderwijs te corrigeren. De Nederlandse maatschappij had volgens Bernhardi alleen toekomst wanneer haar burgers haar geschiedenis op de juiste waarde schatten, en dat kon het beste door jong te beginnen. Zijn casus laat zien dat er in de periode 1850-1875 ook op het niveau van de populaire geschiedschrijving in Nederland sprake kon zijn van een sterk verband tussen historisch denken en praktisch handelen.

²³⁰ Vree, 'Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving', 64, 109; Janse, "'Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken'", 169-184.

²³¹ Janse, "'Vereeniging en verlangen om vereenigd te werken'", 169-184.

²³² Carr, *Experience and History*, 91-97; Schlebusch, *Strategic Narratives*, 2,3, 183-194; L. Dorsman, 'De nieuwe eruditie. Het ontstaan van een historisch bedrijf' in: J. Tollebeek en T. Verschaffel red., *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 159-176, aldaar 171, 172; Paul, 'Plaatsbepaling in de tijd', 14-18.

²³³ *Zamenspraken* no. 89, p. 7.

Eventueel vervolgonderzoek zou kunnen onderzoeken in hoeverre Bernhardi een representant van een breder fenomeen was. Uit de kritische aandacht die Groen en Kuyper aan hem besteden, het verzamelen van voldoende donateurs voor zijn initiatieven en de overeenkomsten tussen zijn populaire geschiedenisverhalen en de publicaties van andere auteurs blijkt in ieder geval dat Bernhardi een bepaald publiek wist te bereiken en daarin aansloot bij onder protestanten breder levende ideeën over de geschiedenis. Groen en Kuyper vonden het allebei noodzakelijk kritisch op Bernhardi te reageren, en zagen hem in zekere zin als een bedreiging voor hun eigen historisch gemotiveerde politiek-maatschappelijke handelen. In die zin was Bernhardi dus relevant: hij sprak voldoende mensen aan om invloedrijke protestantse voormannen ‘bezorgd’ te maken. Meer onderzoek is echter nodig om te bepalen of hij een breder fenomeen in de Nederlandse populaire geschiedschrijving in de periode 1850-1875 vertegenwoordigt of dat hij alleen een individuele kritische reactie is op de binnen het Nederlandse protestantisme door de hogere sociale klassen aangehangen ideeën over het verleden en het daaruit voortvloeiende handelen.

In vervolgonderzoek kan ook aandacht besteed worden aan de combinatie van historisch denken en praktisch handelen met aandacht voor sociaaleconomische problematiek. Voor Bernhardi waren initiatieven voor de publieke herinnering van het verleden vaak alleen gerechtvaardigd wanneer er ook bestaande sociaaleconomische problemen aangepakt werden. Dat blijkt uit de oprichting van het Oranjeweeshuis en het Geuzengesticht. Meer voor de hand liggende manieren van publieke herinnering van het verleden, zoals standbeelden, wees Bernhardi af. Hij vond dat een verspilling van middelen, omdat er geen mensen in nood mee geholpen werden.²³⁴ Kwam deze combinatie van aandacht voor publieke herinnering en sociaal engagement vaker voor, bijvoorbeeld onder aanhangers van het socialisme? Uit de literatuur blijkt dat protestanten vanaf de jaren 1870 uit bezorgdheid over de invloed van het socialisme hun eigen arbeidersorganisaties begonnen. Binnen deze organisaties was ook duidelijk sprake van invloed van het historisme en identificeerde men zichzelf, net als Bernhardi, sterk met de geuzen.²³⁵ Ook Bernhardi begon vanaf de jaren '70 te waarschuwen voor het socialisme.²³⁶ Anne Petterson schrijft dat socialisten zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw kritisch begonnen op te stellen tegenover publieke manifestaties van vaderlandsliefde en daar hun eigen socialistische alternatief tegenover stelden.²³⁷ Weliswaar is dit na Bernhardi's tijd, maar mogelijk is deze kritische houding al eerder waar te nemen, in combinatie met aandacht voor

²³⁴ *Zamenspraken* no. 150, p. 4; no. 157, p. 2.

²³⁵ Paul, 'Who suffered from the crisis of historicism?', 181-184.

²³⁶ *Zamenspraken* no. 635, p. 7; no. 687.

²³⁷ A. Petterson, *Eigenwijs vaderland: populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam 2017) 100.

sociaaleconomische problemen. Dit brengt bij een ander punt voor mogelijk vervolgonderzoek: de vraag of de in dit onderzoek besproken connectie tussen populaire geschiedschrijving en praktisch handelen ook aanwezig is buiten het confessionele domein. Dit onderzoek heeft zich beperkt tot Bernhardi en zijn verhouding met vooraanstaande protestanten. Mogelijk was er echter ook onder socialisten en liberalen sprake van populaire geschiedschrijvers die hun geschiedschrijving zagen als een middel om tot praktisch handelen aan te zetten. Ook de interactie van verschillende bevolkingsgroepen met de publieke herinnering en representatie van het verleden is interessant. Petterson heeft dit onderzocht met betrekking tot standbeelden als publieke representaties van het verleden in het dagelijks leven. Dit onderzoek is vooral gericht op publieke representaties van het verleden op momenten van verhoogde publieke interesse in het verleden.²³⁸ In lijn met het onderzoek van Petterson en Bernhardi's streven publieke representaties van zijn geschiedvisie te verbinden met sociale initiatieven, is het de moeite waard te kijken naar de houding van het publiek tegenover deze initiatieven wanneer de ophef rond de publieke herdenking van het verleden weer wat geluwd was. Bernhardi zelf streefde namelijk ook naar een alledaagse publieke herinnering aan het verleden. Hoe functioneerde zijn Oranjeweeshuis met zijn gevelsteen die verwees naar koning Willem III en zijn wezen die standaard een blauwe kiel met oranje bies droegen bijvoorbeeld in het dagelijkse leven?²³⁹ Functioneerden ze dan werkelijk als fysieke representatie van Bernhardi's geschiedvisie, of lag het zwaartepunt vooral bij het sociaaleconomische aspect en de liefdadigheid?

²³⁸ A. Petterson, 'The monumental landscape from below: public statues, popular interaction and nationalism in late nineteenth-century Amsterdam', *Urban History* 46:4 (2019) 722-746, aldaar 725-727.

²³⁹ *Zamenspraken* no. 531, p. 278.

Bibliografie

Primaire bronnen

Bernhardi, J.L., *De Zeeuwsche Vrijbouter bij het beleg van Leiden* (Gouda 1874).

De Zamenspraken van Keesbuur (Utrecht 1859-1873).

De Veerman van den Briel. Een verhaal voor ouders en kinderen (Utrecht 1872).

De gebeurtenissen van het jaar 1853. Bijdrage tot de geschiedenis van land en kerk (Gorinchem 1854).

Nieuw volkslied bij den intogt van onzen geliefden Koning Willem III, binnen de stad Utrecht. (Utrecht 1853d).

Noodkreet bij den schijnbaren triumph in Nederland over de heerschappij van den Roomschen Paus (Gorinchem 1853c).

Een lied op den toestand van Nederland (Gorinchem 1853b).

Een woord over de verguizing der nagedachtenis van den Vader des Vaderlands (Utrecht 1853a).

Secundaire literatuur

Aalders, W., en Heyst, van, D. red., *Hermann Friedrich Kohlbrugge (1803-1875). Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften* (Den Haag 1976).

Ankersmit, J.H., *Koppestok, de wakkere veerman op Rozenburg: volksdrama in drie bedrijven of vier tafereelen* (Deventer 1872).

Bakker, N., en Dekker, R. red., *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006).

Benschop, B., 'De Vrijheidsnymph. Een beeld van strijd en eenheid', *Holland. Historisch tijdschrift* 54:1 (2022) 74-75.

Bergen, van, A.W., *Nationaal gedenkboek, 1572, 1772, 1872* (Amsterdam 1873).

Berger, S., *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* (Writing the Nation Series vol. 8), (Basingstoke 2015).

Berger, S. en Lorenz, C. red., *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Writing the Nation Series vol. 6) (Basingstoke 2010).

Berger, S. en Lorenz, C. red., *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories* (Writing the Nation Series vol. 3) (Basingstoke 2008).

Bisschop, R., *Sions vorst en volk* (Veenendaal 1993).

Blaas, P.B.M., *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000b).

Geschiedenis en Nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen (Hilversum 2000a).

- Bod, R., Maat, J., en Weststeijn, T., red., *The Making of the Humanities Vol. III* (Amsterdam 2014).
- Bromley, J.S. en Kossmann, E.H. red., *Britain and the Netherlands* (Den Haag 1975).
- Bruin, de, R.E. en Schutte, G.J. red., *Drie protestantse conservatieven uit de 19^e eeuw* (Amsterdam 1994).
- Carr, D., *Experience and History: Phenomenological Perspectives on the Historical World* (New York 2014).
- Cohen Stuart, M., *Het sterven van Angelus Merula* (Rotterdam 1863).
- Craig, J.E., *Scholarship and Nation Building. The Universities of Strasbourg and Alsatian Society 1870-1939* (Chicago 1984).
- Dane, J. en Harinck, G. red., *'Bouwsel voor 't leven'. De traditie van de protestantse kinderliteratuur* (Zoetermeer 2003).
- De heer Thorbecke door den Paus gekroond: eene greep in de geschiedenis onzer dagen* (Gouda 1853).
- De Inlijving van Nederland in het Rijk van Rome* (Gouda 1853).
- Deursen, van, A. Th. en Lieburg, van, F.A., *De stille luyden: bevindelijk-gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen 1994).
- Eijnatten, van, J., 'Vestige of the Third Force: Willem Bilderdijk, Poet, Anti-Skeptic, Millenarian', *Journal of the History of Ideas* 62:2 (2001) 313-333.
- Hogere sferen: de ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998).
- God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (Kampen 1992).
- Exalto, J. en Klinken, van, G. red., *De protestantse onderwijzer. Geschiedenis van een dienstbaar beroep (1800-1920)* (Zoetermeer 2015).
- Exalto, J. en Lieburg, van, F.A., *Spoken op het kerkhof. Verkenningen van protestantse vertelcultuur* (Zoetermeer 2009).
- Exalto, J., *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer 2006).
- Goslinga, A., *Briefwisseling Mr. Groen van Prinsterer met dr. A. Kuyper* (Kampen 1937).
- Groen van Prinsterer, G., *Parlementaire studiën en schetsen deel II* (Den Haag 1866).
- Harinck, G. en Kuiper, R. red., *Groen van Prinsterer en de geschiedenis. Historische opstellen* (Kampen 1994).
- Harinck, G., Paul, H., en Wallet, B. red., *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009).
- Houkes, A., *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie 1850-1900* (Amsterdam 2009).
- Iggers, G., *The German Conception of History* (Middletown 1983).
- Jansen, J.F., *Beroemde Nederlanders. Leesboek voor de lagere scholen* (Harlingen 1861).

- Jensen, L., Leerssen, J. en Mathijsen, M. red., *Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation* (Leiden 2010).
- Jensen, L., *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008).
- Jonge, de, J.C., *Onderzoek over den oorsprong der Nederlandsche vlag* (Den Haag 1831).
- Kirpestein, J.W., *Groen van Prinsterer als belijder van kerk en staat in de negentiende eeuw* (Leiden 1993).
- Kluit, M.E., *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865* (Amsterdam 1970).
- Kristel, C. red., *Met alle geweld: Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003).
- Kruithof, B., 'In de eerste plaats naar binnen werken, en dan zijn licht laten schijnen'. Het Réveil en de sociale noden', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 56 (2002).
- Kuiper, R., 'Tot een voorbeeld zult gij blijven': mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876) (Amsterdam 2001).
- Zelfbeeld en wereldbeeld: antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen 1992).
- Langer, U., *Heinrich von Treitschke: Politische Biographie eines deutschen Nationalisten* (Düsseldorf 1998).
- Lenhard-Schramm, N., *Konstrukteure der Nation: Geschichtswissenschaftler als politische Akteure in Vormärz und Revolution 1848/49* (Münster 2014).
- Lieburg, van, F.A., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012).
- Linde, van der, S., 'Kohlbrugge en zijn vrienden, gezien in de spiegel van Jan Louis Bernhardt' in: idem, *Opgang en voortgang der Reformatie* (Amsterdam 1976) 227-242.
- Luitingh, J.C., *De bierbrouwer van Den Briel, 1572, een verhaal uit den tachtigjarigen oorlog* (Den Haag 1887).
- Meulen, van der, D., *Koning Willem III. 1817-1890* (Amsterdam 2013).
- Mink, G.J., *Op het tweede plan. Evangelisten in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1995).
- Moll, W., *Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs: 1530-1557* (Amsterdam 1851).
- Paletschek, S. red., *Popular Historiographies in the 19th and 20th Centuries. Cultural meanings, Social Practices* (Oxford 2011).
- Paul, H., Plaatsbepaling in de tijd: Geschiedfilosofie in Nederland, 1860-1940. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 129:1 (2016) 11-31.
- Het moeras van de geschiedenis: Nederlandse debatten over historisme* (Amsterdam 2012).
- 'Who suffered from the crisis of historicism? A Dutch example', *History and Theory* 49:2 (2010) 169-193.

- 'A Sun that Lost its Shine: The Reformation in Dutch Protestant Memory Culture, 1817-1917', *Church History and Religious Culture* 88:1 (2008) 35-62.
- Paul, H. en Velde, te, H. red., *Het vaderlandse verleden. Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010).
- Petterson, A., 'The monumental landscape from below: public statues, popular interaction and nationalism in late nineteenth-century Amsterdam', *Urban History* 46:4 (2019) 722-746.
- Eigenwijs vaderland: populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* (Amsterdam 2017).
- Plas, van der, M., *Vader Thijm. Biografie van een koopman-schrijver* (Amsterdam 1995).
- Porciani I. en Tollebeek, J. red., *Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography* (Writing the Nation Series vol. 2) (Basingstoke 2012).
- Prast, J., *De mannen achter De Standaard: geschiedenis van een antirevolutionair dagblad* (Amsterdam 2018).
- Rietveld-van Wingerden, M., *Voor de lieve kleinen. Het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942* (Den Haag 1992).
- Rooden, van, P., *Religieuze regimes: over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Rooy, de, P., *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2014b).
- Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014a).
- Sas, van, N.C.F., *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Schlebusch, J.A., *Strategic Narratives. Groen van Prinsterer as Nineteenth-Century Statesman-Historian* (Groningen 2018).
- Schnurr, J.C., *Weltreiche und Wahrheitszeugen. Geschichtsbilder der protestantischen Erweckungsbewegung in Deutschland 1815-1848* (Göttingen 2011).
- Schutte, G.J., *De geschiedenis aan het volk verteld. Populaire protestants-christelijke geschiedschrijving in de 19^e en 20^e eeuw* (Hilversum 2008).
- Schutte, G.J. en Vree, J. red., *Om de toekomst van het protestantse Nederland: de gevolgen van de grondwetsherziening van 1848 voor kerk, staat en maatschappij* (Zoetermeer 1998).
- Schutte, G.J. e.a., *Bunyan in Nederland. Opstellen over de waardering van John Bunyan in Nederland* (Houten 1989).
- Southard, R., *Droysen and the Prussian school of History* (Kentucky 2015).
- Tollebeek, J. en Verschaffel, T. red., *De Palimpsest: geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002).
- Tollebeek, J. en Ankersmit, F. red., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996).

Tollebeek, J., *De ijkmeesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994).

De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860 (Amsterdam 1990).

Vereeniging voor Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs, *Berigten der Vereeniging voor Christelijk-nationaal schoolonderwijs* (Den Haag 1861).

Vergers, P., *Gods vinger in de geschiedenis van den tachtigjarigen oorlog* (Utrecht 1872).

De turfdrager van Haarlem: eene bladzijde uit den Tachtigjarigen Oorlog: verhaal voor jonge lieden (Tiel 1868).

Vis, G.N.M. en Janse, W. red., *Staf en storm: Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002).

Vliet, van, W.G.F., *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek* (Hilversum 2008).

Zeijden, van der, A., *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving* (Hilversum 2002).

Zwaag, van der, K., *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel* (Heerenveen 1999).

Zwaag, van der, W., *Jean Louis Bernhardt, 1811-1873: een leketheoloog uit de school van Kohlbrugge en Bilderdijk* (Houten 1987).

Kranten en tijdschriften

Harlinger Courant, 26 maart 1862.

De Heraut, 22 maart 1872.

19 januari 1872.

28 januari 1870.

29 maart 1861.

Hoornsche Courant, 31 januari 1872.

12 maart 1861.

De Nederlander, 16 september 1853.

23 december 1852.

De Nieuwe Rotterdamsche Courant, 5 december 1866.

Rotterdamsche Courant, 2 april 1862.

23 januari 1862.

De Standaard, 22 augustus 1872.

De Tijd. Noord-Hollandsche Courant, 17 september 1853.

13 september 1853.

Utrechtse Provinciale en Stadscourant, 24 maart 1862.

22 januari 1862.

7 maart 1861.

Afbeeldingen

Afbeelding 1: 'Levensschets van Jean Louis Bernhardi', in: *Geuzen Almanak ten voordeele van het Geuzengesticht te Brielle* 10 (1883).

Afbeelding 2 en 3: Fotocollectie RVD/Koninklijk Huis, via Nationaal Archief:

<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/fotocollectie/afaa79c4-d0b4-102d-bcf8-003048976d84?searchKey=59735c0c874030b744406cb665548d63>. (Laatst geraadpleegd 4 juni 2022).